

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи

Матеріали II всеукраїнської
науково-практичної конференції,
м. Київ, 21 травня 2021 р.

Київ 2021

УДК 94+008](100+477)(082)

I 90

Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи:
I 90 Матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ,
21 травня 2021 р. — К. : Арт Економі, 2021. — 104 с.
ISBN 978-617-7805-19-8

У збірнику наведено стислий виклад доповідей, поданих на II всеукраїнську науково-практичну конференцію «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи», присвячених широкому колу актуальних питань з історії України, всесвітньої історії, джерелознавства, антропології, методології історичних досліджень нового та новітнього періодів. Для істориків, фахівців із суміжних дисциплін, усіх, хто цікавиться малодослідженими сторінками минулого.

УДК 94+008](100+477)(082)

Затверджено до друку Вченою Радою ФСП
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».
№ 8 від 26.04.2021.

ISBN 978-617-7805-19-8

© Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського», 2021

Голова оргкомітету: *Мельниченко Анатолій Анатолійович* — кандидат філософських наук, доцент, проректор з навчальної роботи, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського».

Оргкомітет:

Костишева Світлана Олександрівна — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Кудряченко Андрій Іванович — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Гриневиц Людмила Володимирівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Тарнавський Ігор Станіславович — доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського».

Кізлова Антоніна Анатоліївна — доктор історичних наук, доцент кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Лабур Ольга Володимирівна — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Бузань Віталій Юрійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Перга Юрій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Редколегія: д. і. н., проф. Костишева С. О. (голова); д. і. н., проф. Тарнавський І. С. (заступник голови); д. і. н. Кізлова А. А. (відповідальний редактор); д. і. н., проф., член-кореспондент НАН України Кудряченко А. І.; д. і. н. Гриневиц Л. В.; к. і. н., доц. Лабур О. В.; к. і. н. Бузань В. Ю.; к. і. н. Перга Ю. М.

ЗМІСТ

<i>Ю. В. Долженко, О. О. Хоменко</i>	
Вибірка черепів XVIII–XIX ст. з території Катеринославської губ.	6
<i>І. І. Жовта</i>	
Роль швейцара у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX — першій третині XX ст.	8
<i>І. С. Тарнавський</i>	
Нижчі ремісничо-технічні навчальні заклади Донбасу та їхня роль у підготовці робітничих кадрів (кінець XIX — початок XX ст.)	12
<i>А. А. Кізлова</i>	
Хресний хід з Лубенського монастиря на Йоасафівські урочистості 1911 р. за «Полтавськими єпархиальними ведомостями» . .	16
<i>І. О. Шандра</i>	
Інженер-новатор А. Ф. Мевіус (до 200-річчя з дня народження)	20
<i>Л. Р. Ігнатова</i>	
Діяльність загонів «легкої кавалерії» у вищих навчальних закладах наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр.	24
<i>Г. В. Сафар'янс</i>	
Внесок І. М. Єремеева в розвиток селекційної науки України	27
<i>Ю. В. Хитровська</i>	
Впровадження лабораторно-бригадної системи навчання в Київській Політехніці на початку 1930-х рр. та його наслідки	31
<i>І. І. Мудрієвська</i>	
Історія створення та діяльність фонду Pro Helvetia	34
<i>А. І. Кудряченко</i>	
Щодо втрат України у Другій світовій війні	38
<i>О. Г. Гула</i>	
Мовою архівних документів: вивезення фрагментів живопису Бруно Шульца.	42
<i>В. В. Солошенко</i>	
Музей фюрера в Лінці	44
<i>В. О. Гаврилов</i>	
Вилучення майна католицького ордену єзуїтів органами державної влади Німеччини у роки Другої світової війни	48
<i>ІІІ. ІІІ. Рамазанов, Ф. Л. Левітас</i>	
Формування радянської політики пам'яті щодо Голокосту та трагедії Бабиного Яру	51
<i>О. В. Романенко</i>	
Роль жінки в австралійському суспільстві середини XX ст.	55

<i>Н. Ф. Вароди</i>	
Політична Відлига на Закарпатті (1953–1964)	58
<i>А. О. Лихолат</i>	
Створення Української гельсінської групи: на основі мемуарів Миколи Руденка	61
<i>К. В. Акименко</i>	
Видавничий фальсифікат як джерело вивчення видавничої та пропагандистської діяльності українських націоналістичних організацій діаспори (1960-ті — початок 1980-х рр.)	63
<i>О. З. Маланчук-Рибак</i>	
Феміністична та гендерна тематика в українських гуманітарних дослідженнях: окремий проект чи інтегрована складова частина . . .	67
<i>О. А. Мирончук</i>	
План Коломбо як складова міжнародних наукових обмінів Австралії .	70
<i>О. Ф. Деменко</i>	
Греко-турецькі відносини: історія та сучасність	74
<i>В. О. Швед</i>	
Модернізаційні зміни в політиці історичної пам'яті Саудівської Аравії на сучасному етапі	77
<i>М. О. Сусл</i>	
Православні свята і українські мусульмани: взаємодія на сучасному етапі (на матеріалах м. Києва)	80
<i>Є. В. Сафар'янс</i>	
Культурно-історична пам'ять «людини радянської» та сучасні геополітичні реалії.	83
<i>С. О. Костилюва</i>	
Еволюція історичної політики пам'яті та її віддзеркалення в підходах до викладання історичних дисциплін у вищій школі сучасної України (2005–2020).	85
<i>І. М. Ветринський</i>	
Досвід Австралії у протистоянні регіональним геополітичним викликам	89
<i>М. В. Кравченко</i>	
Міжнародний історичний проект «Ціна миру» на посвяту 75-ї річниці завершення Другої світової війни: людський вимір . . .	93
<i>І. І. Богданович</i>	
Радянська доба білоруської історії: погляд з ХХІ ст.	96
<i>О. М. Цапко</i>	
Історична традиція в суспільному житті сучасного Туркменістану .	99
<i>Відомості про авторів</i>	102

УДК [572.71:904.5](477.63)«17/18»

ВИБІРКА ЧЕРЕПІВ XVIII–XIX СТ. З ТЕРИТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБ.

Ю. В. ДОЛЖЕНКО,

магістр історії,

Інститут археології Національної академії наук України,

О. О. ХОМЕНКО,

магістр історії,

Дніпровський національний історичний музей імені Дмитра Яворницького

Антропологічні дані здавна слугували історичним джерелом, що містить дані про походження того чи іншого народу, його відносини з сусідами, різні етапи його становлення. Перш за все, дані антропології дають змогу визначити питому вагу субстратних (місцевих) і суперстратних (новоприбулих) компонентів в етнічній історії народів, отже, допомагають вирішити питання про автохтонне чи міграційне їх походження [5, с. 307].

Антрополог В. П. Алексєєв [2] наголошував, що краніологічний матеріал із пізніх могильників вносить багато нового в розуміння генези сучасних антропологічних типів і є міцним мостом від давнини до сучасності, дає багато цінного для етнічної історії, проявляє її нові аспекти, які залишалися невідомими до розробки й використання краніологічних даних. Дослідник стверджував, що потрібно і надалі збирати матеріал із пізніх цвинтарів, позаяк краніологічні дані по деяких групах неостаточні [2, с. 35]. Що ми і спостерігаємо на прикладі даної роботи.

Козацтво не є місцевою популяцією, за даними писемних джерел відомо, що, окрім українців, на Січах були, безумовно, представники багатьох інших національностей — поляки, литовці, білоруси, росіяни та багато інших [10, с. 45]. Д. Яворницький, зокрема, нарахував тут близько 20 національностей, включаючи навіть італійців, іспанців і англійців. В деякі періоди окремі етнічні групи становили тут порівняно значну кількість [11]. Тому антропологічні дослідження вкрай важливі для визначення панівної складової козаків під час існування кожної з Січей.

Мета роботи — дати краніологічну характеристику збірній серії черепів XVIII–XIX ст. з Катеринославської губ.

Матеріал. Два чоловічих черепа з розкопок Д. І. Яворницького, котрих він визначив як запорозьких козаків, з шифрами: 39494 та 39530 було досліджено безпосередньо в приміщенні Дніпровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького, два чоловічих черепа з Катеринославської губ. під інвентарними номерами 437 та 438, які зберігалися в музеї кафедри нормальної анатомії Одеського медичного університету, за індивідуальними даними походять

з праці В. П. Алексеева «Матеріали до краніологічної характеристики Українського народу» за 1971 р. [1, Табл. 3, с. 30, 38–43]. З розкопок Л. П. Крилової [6] за індивідуальними даними І. Д. Потехіної залучено брахікранний череп кошового отамана Івана Сірка [9, с. 786–797].

Методика. Статеві-вікові визначення скелетних останків було зроблено за кількома методиками [13; 14; 17]. Череп вимірювався безпосередньо в м. Дніпро (у приміщенні музею Дніпровського національного історичного музею імені Д. Яворницького) за стандартною краніологічною методикою, де нумерація ознак вказувалася за Р. Мартіном [16], а назомаллярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограм [3, с. 55]. Ступінь облітерації швів та вік встановлювалися за схемою Г. В. Валуа [18, р. 499–532]. Стертість зубів оцінювалася за схемою Д. Р. Бротвелла [12, 194 р]. Також для характеристики краніологічного матеріалу використано методику, яку запропонував в одній з галузей расознавства — етнічний краніоскопі — О. Г. Козінцев [15].

Збірна серія з Катеринославської губ. В результаті на сьогодні в нашому розпорядженні опинилася невелика чоловіча серія з території Катеринославської губ. Дана група XVIII–XIX ст. складається з п'яти добре збережених черепів і в середньому характеризується грацильністю, малою довжиною, помірною шириною та висотою черепної коробки. В цілому за поперечно-поздовжнім індексом (82,0) серія помірно брахікранна. В ній виявлено один мезокранний та чотири брахікранних черепи. Нагадаємо, що брахікранність не була визначальною ознакою слов'ян [4, Табл. 20, с. 67].

Висновки

Встановлено, що три чоловічих черепа з розкопок Д. І. Яворницького та Л. П. Крилової належать до різних краніологічних типів, а саме, виявлено брахікранний широколиций варіант з високою черепною коробкою, брахікранний вузьколиций з високим черепом та мезокранний вузьколиций з низькою черепною коробкою, що може вказувати на ймовірну неоднорідність особового складу козаків-запорожців даного регіону.

1. Специфічною для новоствореної чоловічої групи XVIII–XIX ст. із п'яти черепів з Катеринославської губ. є дуже низьке обличчя та слабе випинання носових кісток щодо рівня профілю обличчя.

2. При порівнянні даної вибірки методом канонічного аналізу з чоловічими серіями території Європи, на сьогодні не вдалося встановити її подібності до жодної групи.

3. Мала кількість черепів у цій групі, звичайно, не дає змоги робити остаточні висновки, однак накопичення таких даних сприятиме подальшому вивченню формування антропологічного складу населення як у Степовій Наддніпрянщині, так і на території України в цілому.

1. Алексеев В. П. Матеріали до краніологічної характеристики українського народу. К. : Наукова думка, 1971. С. 30–54.
2. Алексеев В. П. Происхождение народов Восточной Европы. М. : Наука, 1969. 324 с.
3. Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М., 1964. 128 с.
4. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. М. : Изд. МГУ, 1973. 330 с.
5. Восточные славяне: антропология и этническая история / Алексеева Т. И., Балановская, Е. В., Балуева Т. С., Бужилова А. П., Веселовская Е. В. и др. М. : Научный мир, 2002. 340 с.
6. Крылова Л. Отчет об археологических раскопках и обследовании останков кошевого атамана Запорожской Сечи И. Д. Сирко, во время перезахоронения их на курган, произведенного 23–24 ноября 1967 г. — Архив Института археологии АН УРСР. ФЭ 5037. 6 с., іл.
7. Никитюк Б. А. Определение возраста человека по скелету и зубам // Вопросы антропологии. Вып. 3. 1960. С. 118–129.
8. Пашкова В. И. Определение пола и возраста по черепу. Ставрополь, 1958. 24 с.
9. Середа С. П. Могила Івана Сірка: Історія, міфи, дослідження // Народознавчі зошити. № 4 (124). 2015. С. 786–797.
10. Телегін Д. Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі. К. : ВПІОЛ, 1997. 206 с.
11. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. Т. 1. К. : Наукова думка, 1990. 596 с.
12. Brothwell D. R. Digging up Bones. London, 1972. 194 p.
13. Bružek J, Santos F, Dutailly B, Murail P, Cunha E. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. American Journal of Physical Anthropology. 2017. № 164(2). P. 440–449.
14. Buikstra J., Ubelaker D. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains // Arkansas Archeological Survey Research Series. 1994. Iss. 44, 206 p.
15. Kozintsev A. Ethnic Epigenetic: a New Approach // Homo. Vol. 43/3. Jena, New York, 1992. P. 213–244.
16. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniaologie, Osteologie, Jena, 1928. 1062 S.
17. Ubelaker D. N. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Washington, DC: Taraxacum, 1984. 172 p.
18. Vallois H. V. La durée de la vie chez l'homme fossile // L'Anthropologie. Vol. 47. 1937. P. 499–532.

УДК 378.09.011.3-055.26-057.166(477-25)«18/19»

РОЛЬ ШВЕЙЦАРА У ПОВСЯКДЕННІ ВИХОВАНОК КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ У XIX — ПЕРШІЙ ТРЕТИНИ XX СТ.

І. І. ЖОВТА,

магістр історії,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»

У XIX — першій третині XX ст. повсякдення вихованок закритого навчального закладу, такого як Київський інститут шляхетних дівчат, важко було уявити без осіб, які постійно перебували там і активно контактували з вихованками, виконуючи низку зобов'язань по службі. До таких осіб належить швейцар,

котрий за штатними табелями входив до категорії прислуги [7, с. 68] і супроводжував інституток під час прогулянок, приносив кореспонденцію, повідомляв про приїзд гостей, тощо. Про швейцарів Київського інституту шляхетних дівчат згадують його випускниці. Самі ж працівники про себе і про свою діяльність мовчать. Тому метою цього доробку є розкриття ролі швейцара у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX — першій третині XX ст.

В українській і зарубіжній історіографії активно досліджується роль прислуги в щоденному і соціокультурному житті певної категорії осіб того чи іншого історичного періоду. Цікавими є стаття «Повсякдення професорів Києво-Могилянської академії XVIII ст.» М. В. Яременка [14], один з підрозділів присвячений прислузі, яка виконувала фізичну і «технічну працю», на відміну від викладачів, та публікація М. В. Борисенка «Слуги з народу. Історія хатніх робітниць в радянській Україні» [2], де висвітлено соціальний статус, права і конфлікти працівниць з роботодавцями. В зарубіжній історіографії тему домашньої прислуги розробляють Н. Л. Пушкарьова, О. І. Секєнова [10], які розглядають успішність російських жінок-істориків XX ст. через призму наймання хатньої прислуги; та В. А. Верєменко [3], що приділяє велику увагу стану здоров'я і хворобам служниць, у Російській імперії у другій половині XIX — початку XX ст. Постатям швейцарів, які працювали не тільки в інститутах шляхетних дівчат, а ще в готелях і ресторанах, не присвячено жодного дослідження в історіографії, тому автор робить першу спробу розкрити цю проблематику. Основну увагу ми концентруємо на тих обов'язках швейцара, які прямо стосувались інституток та їхнього життя в цьому закладі. Джерелами стали спогади й автобіографічні твори випускниць Київського інституту шляхетних дівчат.

У XIX — першій третині XX ст. в Російській імперії низка швейцарів були колишніми військовими [12, с. 44], які закінчили кар'єру в армії та могли застосувати свої навички в цій справі, а саме виконувати охорону будівлі, щоб ніхто з чужих не міг потрапити у приміщення чи нашкодити своїми діями. Швейцар за Статутом Київського інституту шляхетних дівчат 1834 р. підпорядковувався економу як й інша прислуга [6, с. 141]. Він проживав в інституті. Зарплата у нього в другій половині XIX ст. була 43 руб. сріблом, майже, як і в інших представників чоловічої прислуги [7, с. 72]. Ще окремо виділялися кошти на харчування. Сума була загальною для всієї прислуги (на 60 працівників виділяли 1752 руб. сріблом станом на 1862 р.) [7, с. 79]. Надавалася форма — буденна чорна ліврея і святкова червона [8, с. 541]. Таким чином, швейцар був забезпечений усім необхідним, працюючи в інституті.

Про важливість постаті швейцара в повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат зауважує М. М. Воропанова, яка навчалась у цьому закладі в другій половині XIX ст. Вона говорить про швейцара як про найтиповішого представника інститутського життя, роль якого була настільки значною,

що «в ряду моих воспоминаний он не может быть забыт» [5, с. 251]. В інших мемуарах випускниць інститутів шляхетних дівчат Російської імперії, зокрема Москви чи Санкт-Петербурга, таких як Г. І. Ржевської [11], А. В. Стерлігової [13], Є. М. Водовозової [4], Є. В. Аладьїної [1] та інших, знаходимо поодинокі згадки про швейцара в контексті важливих для них подій. Більшість цих дівчат навіть не згадують їхні імена. Така увага до особи швейцара проглядається лише у спогадах-творах вихованок Київського інституту шляхетних дівчат. Ми припускаємо, що це пов'язано з меншою плінністю робітників у Київському осередку, ніж в Москві чи Санкт-Петербурзі, й тим, що саме в цьому закладі завжди був один швейцар [8, с. 68].

Зустріч гостей при вході в інститут була одним з найголовніших обов'язків швейцара. У спогадах згаданої М. М. Воропанової швейцар Ілля приходив до дівчат і повідомляв про їхніх відвідувачів. Випускниця наголошує, що швейцар спеціально витримував паузу перед тим, як назвати ім'я дівчинки, котра так чекала відвідувачів: «Или сидишь в классе, повторяешь урок, вдруг слышишь выкрик Ильи: “Приехали к m-lle...” — причем он, зная свою силу и чару своих слов, не сразу называл фамилию, а еще медлил и, лукавя, оглядывался, улыбался». Вона характеризувала його такими епітетами, як «добродушно-ворчливый, самоуверенно, лукавый», і писала, що для них він «можно сказать, был центром, около которого вертелись наши радости и горести; но чаще всего он был невидимой и недоступной для нас силой» [5, с. 251].

Ще одним із обов'язків швейцара, який залишався незмінним протягом усього існування закладу, було отримання інститутської пошти. Як згадує М. М. Воропанова, швейцар Ілля особисто роздавав дівчатам листи від рідних: «...он (швейцар) показался; бежишь к нему навстречу, пытливо глядишь ему в лицо, в руки, жадно ловишь надпись на конверте письма, которым он небрежно машет: «Вот письмо от родителей m-lle...». Дівчата вважали його постать «звеном, соединяющим нас с дорогими нам существами», «вестник радости и счастья» [5, с. 251]. Інша випускниця Н. А. Королева, яка навчалася в інституті на початку ХХ ст., пише в автобіографічній повісті «Без коріння» про те, як швейцар Йосип приносив листи інспекторці інституту, а та потім розподіляла їх по групах, і вже потім вони потрапляли до вихованок [9, с. 61]. Вона не описує постать швейцара так, як це робила М. М. Воропанова. Ми припускаємо, що через півстоліття з втратою прямого вручення дівчатам листів швейцар перестав бути для них ланкою, що поєднувала їх з домом.

Однак за ним протягом усього існування Київського інституту шляхетних дівчат зберігалася місце охоронця під час дівочих прогулянок. У години таких променадів інституток він часто сварився з місцевими хлопцями, які гулювали з них. Про один з таких випадків розповідає Н. А. Королева, описуючи, що швейцар нецензурно лаявся з гімназистами, які негарно висловлювалися

про вихованок: «Не помагали навіть напімнення Жозефа, що в таких випадках трохи відставав від інституток, щоб дозволити собі на свободу в “козацькій діалектиці”» [9, с. 66].

Отже, постать швейцара у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX — першій третині XX ст. була важливою, тому що він на постійній основі перебував і контактував з дівчатами. Швейцар виконував роль їхнього охоронця під час прогулянок, був посередником між інститутом і домом, приносячи їм листи від рідних або ж викликаючи на зустріч з ними, і в очах вихованок був типовим представником інститутського життя, без якого вони не уявляли своє повсякдення.

1. Аладына Е. В. Воспоминания институтки. Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 9–25.

2. Борисенко М. В. Слуги з народу. Історія хатніх робітниць в радянській Україні. URL: <https://cutt.ly/nbTpVul>

3. Веремenco В. А. Женская домашняя прислуга в России второй половины XIX — начала XX в.: состояние здоровья и факторы профессиональной заболеваемости // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2017. Т. 19. № 1–3. С. 37–40.

4. Водовозова Е. М. На заре жизни. Институт благородных девиц / сост. В. Богданова. Москва: Алгоритм, 2017. С. 136–328.

5. Воропанова М. М. Институтские воспоминания. Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 237–261.

6. Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 135–146.

7. Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц (1838–1888). Киев: Кульженко, 1889. 290 с.

8. Институтки: Воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц / Сост., подг. текста и коммент. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой, вступ. Статья А. Ф. Белоусова. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 576 с.

9. Королева Н. Твори. 3-те вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). 217 с.

10. Пушкарєва Н. Л., Секєнова О. И. «Занималась хозяйством»: домашние работницы в повседневной жизни российских женщин-историков первой половины XX века // Вестник Пермского университета. Серия «История». 2020. Вып. 4 (51). С. 5–15.

11. Ржевская Г. И. Памятные записки. Институт благородных девиц / сост. В. Богданова. Москва: Алгоритм, 2017. С. 8–51.

12. Скрябін О. Л. Формування іміджу військової служби на теренах України в роки російсько-австрійського панування (XVIII — початок XX ст.). Воєнно-історичний вісник. 2018. № 2 (28). С. 41–47.

13. Стерлигова А. В. Воспоминания. Институт благородных девиц / сост. В. Богданова. Москва: Алгоритм, 2017. С. 52–135.

14. Яременко М. В. Повсякдення професорів Києво-Могилянської академії XVIII століття // Повсякдення ранньомодерної України. 2013. № 1. С. 69–121.

УДК 94:377.35(477.62)«1880/1917»(045)

НИЖЧІ РЕМІСНИЧО-ТЕХНІЧНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ДОНБАСУ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У ПІДГОТОВЦІ РОБІТНИЧИХ КАДРІВ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)

І. С. ТАРНАВСЬКИЙ,

доктор історичних наук, доцент,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»

Кінець ХІХ — початок ХХ ст. характеризується інтенсивним господарським розвитком Донбасу, зростанням кількості великих підприємств, швидким промисловим і залізничним будівництвом. Ці процеси наполегливо потребували широкого поширення професійно-технічних знань та підготовки відповідних кадрів. У цей час у Російській імперії завершилось оформлення системи професійно-технічної освіти. Вона складалася з п'яти типів навчальних закладів: середніх технічних, нижчих технічних і ремісничих училищ, шкіл ремісничих учнів і нижчих ремісничих шкіл [7]. Саме в цих установах готували кваліфікованих робітників та нижчих техніків, які мали забезпечити належне функціонування всіх провідних галузей промисловості Донецького басейну.

Цій проблематиці, тією чи іншою мірою, присвячено низку публікацій. Певний інтерес викликають статті С. Богатчука [2], Т. Захарова і С. Нестерцової [3], О. Кривошпідина [4], Д. Лебедева [5], Н. Маркової [6], Л. Прокопенка [7], І. Склярєнка [8]. Проте, незважаючи на досить широке коло досліджень, деякі аспекти досі залишаються поза увагою науковців, оскільки переважна більшість видань лише побічно і фрагментарно розглядали питання щодо підготовки робітничих кадрів для промисловості Донбасу саме нижчими ремісничо-технічними навчальними закладами.

Метою дослідження є визначення ролі нижчих ремісничо-технічних навчальних закладів Донбасу в підготовці кваліфікованих робітників та нижчих техніків для провідних галузей промисловості шахтарського краю.

Нижчі технічні училища мали готувати майстрів як безпосередніх керівників праці робітників. Ремісничі училища готували ремісників, фабричних і заводських робітників. Школи ремісничих учнів призначалися переважно для міського населення, а нижчі ремісничі школи — для сільського [7]. На початок 1910 р. в Україні було 5 нижчих ремісничих навчальних закладів, Три з них були розташовані на Донбасі: Бахмутське ремісниче училище (відкрито 1896 р.), реміснича школа при Маріупольському нижчому механіко-технічному училищі (1902 р.) та Луганська школа ремісничих учнів. У цих закладах вчилася 233 учня [3, с. 170].

Основний контингент вихованців становили діти селян і міщан, тобто тих станів, з яких в основному поповнювалося робітниче середовище.

Термін навчання в цих закладах становив чотири роки. Останній рік призначався виключно для практичних робіт з обраної спеціальності. Учні вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику, технологію ремесла, малювання або креслення й рахівництво. Однією з особливостей ремісничих шкіл була тісна прив'язка програм навчання до місцевих виробничих умов. При цьому вважалося, що ремісничі училища мають служити не лише для освіти фабричних і заводських робітників, але й для підготовки взагалі досвідчених ремісників, тобто таких діячів, які могли б самостійно керувати невеликими майстернями та ремісничими закладами [1, с. 422].

Будівництво й експлуатація залізниць у Донбасі наприкінці XIX ст. потребували великої кількості робочих рук. Основним контингентом залізничників були кваліфіковані фахівці. Для їх підготовки 1881 р. відкрили Донецьке технічне залізничне училище (м. Луганськ) [8, с. 306], яке мало три технічні класи. У понад 20% учнів цього закладу освіти батьки були зайняті на залізничному транспорті. Загалом у 1870-ті — 1890-ті рр. в Україні відкрито 9 залізничних технічних училищ. На 1898 р. в них навчалось 2 825 учнів [7, с. 308]. Ця кількість постійно зростала. Більшість випускників училища працювали на місцевих залізницях. Так, 1893 р. на Єкатерининській і Донецькій залізницях із 88 фахівців з нижчою технічною освітою 26 чоловік (близько 30%) закінчили Донецьке технічне училище [3, с. 171].

1910 р. в Донецькому залізничному училищі навчалось 74 учня, а кількість випускників на той час дорівнювала 287 чоловік [3, с. 170]. До навчальних планів цього закладу включили креслення, геометрію, арифметику, географію, каліграфію, механіку, залізничну справу та ін. Училище давало непогану практичну підготовку. Ремісничі предмети займали в другому класі 30,5%, а в третьому класі — 38,9% навчального часу. Учні другого класу практикувалися в навчальних майстернях (столярній і ковальсько-слюсарній), а старшого класу — в різних цехах залізничних майстерень. Притому всі учні мали по черзі попрацювати в кожному цеху. Недоліком цього навчального плану було те, що він надавав підготовку до роботи на залізничному транспорті взагалі, не забезпечуючи глибокої підготовки випускників по окремих спеціальностях. Окрім того, використання й обслуговування залізничного транспорту з його глибоким поділом праці та відносно високим технічним рівнем породили значну професійну розмежованість залізничників і виникнення таких спеціальностей, які перебували на межі між робітниками й службовцями [2, с. 18].

Окрім щойно згаданих навчальних закладів, у Донбасі існували й інші промислові школи та училища. Так, до нижчих промислових училищ нормального типу належало Маріупольське механіко-технічне училище відкрите 1901 р.

На 1 січня 1910 р. у ньому навчалось 75 учнів [3, с. 171]. Майже всі вони були вихідцями з родин селян і міщан. Училище готувало техніків по холодній обробці металу та креслярів. Учні щодня приділяли 4 години теорії (з 8 до 12 години дня) і 4 години працювали в майстернях (з 14 до 18 годин) [5, с. 79]. Для теоретичних занять в училищі були підготовлені класи: креслярський зал; зала для малювання; фізичний кабінет; хімічна лабораторія; кабінет з випробування металів. Для виробничо-практичного навчання діяли добре обладнані майстерні: столярно-модельна на 40 місць; ручна слюсарня на 60 місць; ливарня з відповідними ливарними агрегатами на 20 місць; ковальське відділення з 8 горнами; машинне відділення з 2 казанами, паровою машиною, паровими насосами, двигунами внутрішнього згоряння з динамо-машиною [6, с. 6–7].

На основі індивідуальних статутів та програм діяли найстаріші в Україні і в Донбасі Лисичанська штейгерська школа (1806, повторно відкрита 1872 р.) і Горлівське гірниче училище ім. С. С. Полякова (1877 р.). У них навчалися діти місцевих гірників. Курс навчання тривав 4 і 3 роки відповідно. 1910 р. у Лисичанській школі налічувалося 129 учнів, а в Горлівському училищі — 79 [3, с. 171]. 1909 р. на Донбасі було відкрито ще два нижчі технічні навчальні заклади: Слов'янське гірничозаводське училище з нижчими ремісничою та керамічною школами при ньому і школа гірничих десятників ім. В. О. Вагнера в Макіївці [7]. Проте до 1910 р. ці училища закінчило близько 918 чоловік, що далеко не відповідало потребам гірничорудної промисловості Донбасу.

Нечисленні нижчі ремісничі й промислові навчальні заклади не могли задовольнити попит на фахівців. Тому при міських, повітових і двокласних сільських училищах згідно з Положенням від 31 травня 1872 р. та Інструкцією, затвердженою в Міністерстві народної освіти 4 липня 1875 р., створювалися додаткові класи, що готували учнів до різних видів ремісничих робіт.

У більшості початкових училищ Донбасу спочатку не було достатніх умов для відкриття ремісничих відділень. Попри це, в 1880–1890-х рр. спостерігається досить швидке їх зростання (10), а за перші 6 років ХХ ст. на Донбасі було відкрито ще 5 ремісничих класів і курсів. Всього 1910 р. в регіоні існувало 16 таких курсів і класів, де проходили вишкіл 1436 чоловік (по 1 класу даних немає) [3, с. 172].

У ремісничі класи приймали всіх охочих з учнів даного училища. Викладали ремесла запрошені для цієї справи майстри. Єдиної методики та єдності в організації навчання в ремісничих відділеннях не існувало. Втім, наявність указаних класів давала дітям робітників можливість поряд з елементарною освітою отримати деякі навички ремісничого виробництва, що звільняло їх від необхідності проходити вишкіл як учні в приватних майстернях.

Ще одну ланку навчальних закладів можна зарахувати до нижчих професійних навчальних закладів ремісничого типу, хоча вони віддалено можуть бути названі такими, бо повністю базували навчання на практичній діяльності — це

сільські навчальні майстерні та школи. До 1910 р. на Донбасі їх налічувалося 36. В них навчався 121 учень.

В цілому в Донбасі на початок 1910 р. існувало 26 нижчих професійно-технічних закладів, де вчилася 2147 учнів. Найкраща постановка нижчої професійної освіти була в Бахмутському пов., де існувало 9 таких закладів і навчалися в них 1267 чоловік. За ним слідували Слов'яносербський (8 і 481) і Маріупольський (9 і 399) пов. [3, с. 172]. З 26 навчальних закладів 18 розміщувались у власних будівлях, а 8 — у найманих приміщеннях. При них існувало 43 навчальні майстерні. Переважно вони були ковальські, слюсарно-ковальські, столярні та слюсарні.

Нижчі професійні навчальні заклади Донбасу належали до різних відомств. Окрім Міністерства народної освіти (18) вони перебували в підпорядкуванні Міністерства торгівлі й промисловості (2), внутрішніх справ (2) і шляхів сполучення (1) [5, с. 79]. Міжвідомча неузгодженість гальмувала розвиток нижчої професійної освіти в шахтарському краї.

Відкриваючи означені навчальні заклади, держава асигнувала лише частину коштів на їх утримання, решту вносили міста, земства, різні товариства та приватні особи. Так, 1909 р. на утримання 23 нижчих навчальних закладів Донбасу (по 3 відомостей немає) з державної скрабниці було виділено лише 47,7% від необхідної суми. У свою чергу міста і земства надали 27,9% цієї суми, 16,98% виділило Новоросійське товариство, Товариство допомоги бідним євреям м. Бахмута, заводи Гартмана та інші товариства. Плата ж за навчання становила всього 7,3% всіх коштів.

Значна частина ремісничих навчальних закладів утримувалася на кошти земств. Так, Маріупольська земська управа опікувалася місцевими Карас'євським і Мар'їнським ремісничими училищами, які мали 3-річний курс навчання і до яких приймалися підлітки з 12 років. Перше училище випускало столярів, теслярів, токарів, а друге спеціалізувалося на ковальсько-слюсарній справі [5, с. 78]. Такі навчальні заклади мали готувати дрібних сільських кустарів і ремісників. Утім, велика кількість їхніх вихованців працювала в промисловості. Так, 1907 р. випускники ремісничої школи при Маріупольському нижчому технічному училищі прибули на роботу в місцеве залізничне депо помічниками слюсарів.

Розглядаючи систему нижчої професійної освіти, що склалася на початок XX ст. в Донбасі, треба відзначити низку її недоліків. Зокрема, слід відзначити неузгодженість між вишколом у навчальних закладах і промисловою програмою, застарілі плани і програми, зношене устаткування майстерень, непридатні методи викладання, дуже обмежену спеціалізацію (в основному столярно-токарну й слюсарно-ковальську), вузькість загальноосвітньої і теоретичної баз. Проте нижча професійна школа відіграла позитивну роль у підготовці робітничих кадрів для промисловості й транспорту Донбасу. Силами нижчої професійно-технічної освіти в Донбасі на початок 1910 р. було підго-

товлено 5359 фахівців. Якщо врахувати, що тут 1911 р. налічувалося близько 120 499 промислових, залізничних і будівельних робітників [3, с. 173], то стане ясно, що нижчою професійно-технічною освітою було охоплено близько 4,5% пролетарів.

Отже, на початку XX ст. практичне учнівство на робочому місці залишалося панівною формою підготовки кадрів. Утім, у пролетарському середовищі невпинно зростала кількість осіб, які проходили професійний вишкіл у нижчих ремісничо-технічних навчальних закладах. Останні давали випускникам певну суму науково-технічних знань і навички промислового виробництва.

1. Днепров Э. Д. Российское образование в XIX — начале XX века. М.: Мариос, 2011. Т. 2. 672 с.
2. Богатчук С. С. Кадрове забезпечення українських залізниць в кінці XIX ст. // Деякі питання нової історії України. К., 2009. С. 17–27.
3. Захаров Т., Нестерцова С. Низшее профессионально-техническое образование Донбасса в конце XIX — начале XX века // Летопись Донбасса: краеведч. сб. Донецк: Донбасс, 1994. Вып. II: Юбилейный. С. 170–173.
4. Кривошпідін О. М. Розвиток залізничного транспорту і підготовка кадрів середньої ланки в другій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. 2000. Вип. 8. С. 142–152.
5. Лебедев Д. В. Профессионально-технические школы в системе начального образования Екатеринославской губернии (на примере Мариупольского уезда) в конце XIX — начале XX вв. // Наука. Релігія. Суспільство. 2011. № 1. С. 77–80.
6. Маркова Н. П. Краткая история профессионально-технического образования в Украине и профессионально-технического училища № 3 Мариуполя. Мариуполь, 2000. С. 3–7.
7. Прокопенко Л. Л. Політика російського уряду щодо розвитку професійної освіти в Україні в другій половині XIX — на початку XX століття. URL: <https://cutt.ly/BbTrBEa>
8. Складенко І. Ю. Становлення і розвиток технічних училищ відомства шляхів сполучення в Україні в другій половині XIX — на початку XX століття // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер.: Педагогічні науки. 2015. Вип. 3. С. 305–311.

УДК 94(477.53)271-5:070.482«1911»

ХРЕСНИЙ ХІД З ЛУБЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ НА ЙОАСАФІВСЬКІ УРОЧИСТОСТІ 1911 Р. ЗА «ПОЛТАВСКИМИ ЕПАРХИАЛЬНЫМИ ВЕДОМОСТЯМИ»

А. А. КІЗЛОВА,

доктор історичних наук,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

В кінці XIX — на початку XX ст. за сприяння Миколи II в Російській імперії, де саме поширювалися сумні апокаліптичні очікування, було розгорнуто масштабну програму релігійного відродження й церковного оновлення. Зокрема актуалізували топос «Святої Русі» з візантійським співвідношенням між монар-

хом і церквою. Саме в цей період канонізували п'ять загальноцерковних святих із 10, прославлених за весь Синодальний період [6, с. 50, 52]. Одним із таких угодників став Йоасаф, єпископ Білгородський і Обоянський (до постригу — Йоаким Горленко), котрий у 1737–1745 рр. був настоятелем Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря. В цей час, як підкреслювали в публікаціях про святителя, він дбав про добробут обителі й особливо вшановував св. свт. Афанасія [1, с. 4–5; 3, с. 1045; 4, с. 1875]. 31 вересня до Білгорода на відкриття мощей Йоасафа почали прибувати численні хресні ходи зі святинями [5, с. 62], один із них — із Лубенського монастиря [10, с. 1803]. Дослідження участі насельників близької до святителя обителі й тих, із ким вони безпосередньо взаємодіяли, в Йоасафівських урочистостях може поглибити розуміння того, як плани влади співвідносилися з реаліями залежно від місцевості.

Мета роботи — визначити основні тенденції у висвітленні хресного ходу з Лубенського Мгарського монастиря до Білгорода на сторінках головного православного видання Полтавщини «Полтавские епархиальные ведомости».

Перший матеріал про хід — повідомлення, що той вирушив до Білгорода о 12 год. дня 21 серпня — розміщено в номері за 20 серпня — 1 вересня. Навіть у побіжній згадці серед інших заходів, що мали розгорнутись у єпархії, наголошено на тому, як єп. Сильвестр «шествовалъ въ облаченіи до первой остановки въ Ромоданѣ (30 в.)» [11, с. 1803]. Про це подвижництво згадано й у докладнішій анонімній (редакційній?) статті про початок ходу в номері від 10 вересня з протиставленням його змінам у складі решти духовних та світських учасників [4, с. 1875]. У публікації пояснено, як і чому виникла ідея ходу, що його учасники понесли до Білгорода освячений образ св. Афанасія, щоб поставити біля гробниці нового святого [4, с. 1874], та взяли з собою ікону Богородиці (не вказано, яку саме). Також описано урочисті архієрейські служби в монастирі напередодні й перед самим початком ходу, відзначено, що до Лубен святині провели всі насельники обителі, а в Лубнах братію змінили міські священники. Описано прибуття на ночівлю до Дмитрівської церкви залізничної станції «Ромодан» і заходи в Ромодані. Згадується кількість богомольців, які долучалися до ходу в різних місцевостях [4, с. 1875], їх глибоко замилований настрій, підкреслено урочистість відправ у місцях зупинок ходу. Вказано, що процесія має прибути до Білгорода 1 вересня. Підсумовано, що «Шествіє святини було обставлено торжественно» [4, с. 1876]. Коротеньку новину про те, як хід дорогою до Білгорода супроводжувався численним натовпом (і захопленими зустрічами та проводами з місць зупинки) та викликав велике піднесення релігійного настрою, як увійшов у монастир, де покояться мощі св. Йоасафа на чолі з архієп. Полтавським Назарієм, який приєднався за кілька верст від Білгорода, навели в № 27 за 20 вересня. В тому самому анонімному повідомленні вказано, що завдяки тому враженню, яке справив цей хід, на прохання православних і за бла-

гословенням архієп. Назарія, 6 вересня пішов до Лубен зворотний хід з іконою св. Йоасафа, освяченою на мощах, угодника на чолі з архім. Олександром. Прибуття до Лубенського монастиря очікували у 20-х числах вересня [4, с. 1942]. Друга стаття, на відміну від першої, радше інформативної, майже позбавленої прямих оцінкових висловів, попри суттєво менший обсяг, містить значно більше суджень про значення ходу для вірян.

В тому самому № 27 видано статтю С. М. Л-ди, присвячену перебуванню ходу в Зінькові [9, с. 1928–1932]. Автор її, найімовірніше, священник Миколаївської церкви (на Солов'янівці), законовчитель церковно-парафіяльної школи при цьому храмі та 2-го парафіяльного училища м. Зінькова Михайло Легейда (С[вященникъ]. М[ихаиль]. Л[егейда]) [8, с. 177–178]. На початку публікації наголошено, що Зіньків не переживав такої урочистої події, як 25 серпня, ніколи в історії, що про неї попередили вірян іще за тиждень. Окрім характерних і для статті з номера за 20 серпня — 1 вересня описів урочистих архієрейських служб та кількості богомольців, які долучалися до ходу на різних етапах просування повз Зіньків, Хмарівку, Шенгаріївку, Лютенські Будища, м. Грунь, уточнюються імена та прізвища духовних осіб, котрі брали участь у процесії, підкреслюється, що багато людей споглядало хід із дахів, навіть церковних. Також описано роль пішої та кінної поліції, наведено численні вказівки на урочистість і «грандіозність» події: згадки про звільнення усіх учнів від уроків, відмову багатьох чиновників від справ, закриття закладів торгівлі, прапори на вулицях, святковий передзвін, гру військових трубачів («Коль славен»), всенародний спів тропарів, кондаків і вранішньої та плач деяких особливо зворушених учасників під час ходу [9, с. 1928–1932]. Окремо автор відзначив присутність у святково вбраному натовпі «народа, інтелігенції» [9, с. 1929] і те, що в Зінькові «Євреї смѣшались съ христіанами» [9, с. 1930]. Зрештою, додав, що за ходом вирушило десь 15–20 паломницьких возів, і підсумував, що такі ходи пробуджують совість, енергію на благочестиві подвиги, зміцнюють «релігію» [9, с. 1932]. Дякуючи організаторам, особливо архієп. Назарію, о. Михайло висловив сподівання, що в душах присутніх при ході євреїв: «шевелинется горькое, тоскливое чувство: “какіе торжественные обряды у христіанъ и какъ они живительны и дѣйствительны”» [9, с. 1932]. Згадано про хресний хід і в статті «Св. М. Л.», найімовірніше, теж М. Легейди в номері від 1 жовтня. Там особливу урочистість Йоасафівських святкувань 3–4 вересня в м. Зінькові пояснено враженням, яке на місцевих мешканців справили події 25 серпня [10, с. 1991–1993]. Додався важливий штрих: оцінка впливу ходу на «неуспѣвшихъ еще погрязнуть въ пучинѣ злобы и грѣха безбожниковъ» [10, с. 1992]. Наведено навіть вислів одного з таких (курсивом виділяємо коментарі о. Михайла): «Э... ни есть Богъ [...] Яка бѣ нагайка заставила (слова интеллигента) прошелепынтыця 300 верстѣ (отъ Лубенѣ до Бѣлгорода), якъ не любовь Божя, якъ не

св. Духъ животворящій?» 10, с. 1991–1993]. Тож указаний священик особливо переймався єднанням усіх у православ'ї.

Окрім головного спрямування хресного ходу в статті з № 27 йдеться і про те, як народ рушив уперед, побачивши, що несуть «ікону, високо поднятую на носилкахъ и украшенную безчисленными цвѣтами, лентами, полотенцами, принесенными въ даръ ей сердобольными крестьянами» [9, с. 1929]. Не оминув увагою того, що ніяка поліція не могла стримати «народъ, который двинулся въ среду духовенства, многихъ отбросилъ въ сторону, сжалъ, смѣшался и пальъ ницъ предъ великой святыней» [9, с. 1929–1930]. Надалі про ікону йдеться, що до неї щохвилини клали рушники, хустки, стрічки, монети, а в тих, хто ніс її (15–20 душ) часто просили дозволу хоча б торкнутися ношів. Знову ж підкреслено, що так робили навіть представники інтелігенції — на прикладі пані в капелюшку [9, с. 1930]. В Зінькові, де образ на деякий час залишили на майдані, до святині прикладалися тисячі вірян. При цьому монахи «успѣшно продавали книжечки, крестики, иконки» [9, с. 1931]. О. Михайло послідовно вживав слово «ікона» в однині, проте не уточнив, про який із образів — Богородиці чи св. Афанасія — йдеться. Втім, останній, швидше за все, написали й освятили спеціально для передання до Білгорода. Поведінка ж вірян характерна [13, с. 193–211, 359–381] радше для зустрічі святині, легко впізнаваної як шанована. Щодо Мгарського монастиря, в його описі, виданому 1865 р. в «Полтавских епархиальных ведомостях», як ті, до яких особливо ревно ставляться богомольці, відзначено ікони Лубенської Богородиці та св. свт. Миколая на хорах, згадано і про те, як у народі запам'ятовується «чудодѣйственная помощь ... отъ сихъ иконъ, не разъ являвшаяся надъ недужными различного рода» [7, с. 59]. Ймовірно, під час ходу несли саме Лубенський образ Богородиці чи принаймні його список, що потребує подальшого дослідження.

Отже, можна зробити висновок про те, що редколегія журналу централізовано підбала про своєчасне висвітлення початку хресного ходу з Лубенського монастиря до Білгорода, а також — його закінчення з коротеньким описом самого переходу. Висвітлення подробиць про перебування ходу в різних населених пунктах епархії залежало від волі місцевих дописувачів. Редколегія визнала доречними матеріали з м. Зінькова, де служив особливо заінтересований у прославленні св. свт. Йоасафа священик. Спільною для всіх публікацій рисою є підкреслення ролі ходу в задоволенні духовних потреб різних верств суспільства. М. Легейда, охарактеризувавши реакцію натовпу на ікону, свідомо чи мимоволі проінформував читачів, що хід приваблював вірян завдяки не лише своїй основній суті, а й можливості гідно зустріти звичну місцеву святиню. Перспективним є дослідження інших джерел за темою.

1. Дамиан, иеромон. Святитель Иоасаф (Горленко), епископ Белгородский и Обоянский. (К предстоящему в сентябре прославлению святителя в г. Белгороде). Курск : Епарх. тип., 1911. 15 с.

2. Крестный ход // Полтавские епархиальные ведомости. № 27 (20 сентября). 1911. Ч. Неоф. С. 1942.
3. Михайлов М. Памяти святителя Афанасия, Лубенского чудотворца // Полтавские епархиальные ведомости. № 16 (1 июня). 1911. Ч. Неоф. С. 1044–1046.
4. Начало Иоасафовских торжеств в Полтавской епархии // Полтавские епархиальные ведомости. № 26 (10 сентября). 1911. Ч. Неоф. С. 1875–1876.
5. Никодим, еп. Святитель и чудотворец Иоасаф, епископ Белогородский: (Его жизнь, прославление и чудеса). Курск : изд. обители, 1914. 800, IV с.
6. Никульшин Д. А. Религиозное возрождение начала XX века // Сумма философии. Вып. к 40-летию философского факультета. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2005. С. 50–54.
7. О Лубенском Мгарском Спасо-Преображенском монастыре (Окончание) // Полтавские епархиальные ведомости. № 15 (1 августа). 1865. Ч. Неоф. С. 59–75.
8. Памятная книжка Полтавской губернии на 1911 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава : Типо-лит. Полт. губ. правл. 1911. 416 с.
9. С. М. Л-да. Торжество в г. Зенькове // Полтавские епархиальные ведомости. № 27 (20 сентября). 1911. Ч. Неоф. С. 1928–1932.
10. Св. М. Л. Из церковно-приходской жизни // Полтавские епархиальные ведомости. № 28 (1 октября). 1911. Ч. Неоф. С. 1991–1993.
11. Участие Полтавской епархии в чествовании святителя Иоасафа Белгородского // Полтавские епархиальные ведомости. № 24–25 (20 августа — 1 сентября). 1911. Ч. Неоф. С. 1802–1803.
12. Цеханская К. В. Иконопочитание в традиционной русской культуре. Дисс. д-ра ист. наук. М., 2004. 446 с.

УДК 94:[621.74](477)(092)Мевіус(043)

ІНЖЕНЕР-НОВАТОР А. Ф. МЕВІУС (ДО 200-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

І. О. ШАНДРА,

доктор історичних наук, доцент,
Харківська державна академія культури

Перефразувавши відомий вислів «життя, як книга», про А. Ф. Мевіуса можна з впевненістю сказати — «життя, як словник», та ще й словник технічних термінів. Діячі XIX ст. відзначали неймовірну енергію розуму й волі цього інженера, а сучасні покоління технарів і досі користуються його науковими ідеями.

Мета роботи — охарактеризувати основні інновації, які запропонував А. Ф. Мевіус.

Аполлон Федорович Мевіус народився 7 грудня (24 листопада) 1820 р. в родині гірничого інженера. Після закінчення Інституту корпусу гірничих інженерів 1842 р. отримав звання поручика і призначення на Гороблагодатські заводи Уралу. З 1845 р. за дорученням гірничого відомства мандрував Західною Європою. Молодий, кмітливий та енергійний гірничий інженер вивчає теоретичні дослідження й практичні надбання металургії. Після повернення він склав скрупульозний звіт і переклав французьку книгу «Металлургия чугуна и железа» [14].

1851 р. Мевіус відряджений на Керченський завод, де під його керівництвом вперше виплавили чавун із керченської руди на грушевському антрациті. Паралельно дослідник працював над словником, ідея якого зародилася під час європейського відрядження і який став справою всього його життя — «Технический французско-русский словарь» (перше видання — 1858 р.).

У Керчі Мевіус розпочав писати ще одну ґрунтовну працю — «Чугунолитейное производство» (1859 р.), в котрій узагальнив відомі йому способи отримання чавуну, науково проаналізував та роз'яснив суть ливарної технології [7]. Ця книга стала першим навчальним посібником з ливарного виробництва в Російській імперії, а її автор 1860 р. отримав Демидівську премію Російської академії наук. Професор А. Юсса в рецензії на книгу зазначив: «Твір є самотутньою працею автора, який під час своєї майже 20-річної службової практики на багатьох російських заводах, і більше того вивчив докладно технічні виробництва майже всіх гірничих заводів європейських, мав можливість отримати всі ті відомості, без яких неможливо скласти подібний твір, який уповні може бути визнаний як вельми корисне практичне керівництво у сфері ливарного мистецтва» [8, с. 118].

1857 р. Мевіус поїхав до Бельгії та Німеччини для ознайомлення з сучасним станом металургійного виробництва і розміщенням замовлень на виготовлення деяких видів обладнання для майбутнього державного металургійного заводу [15, с. 184]. Після прибуття з-за кордону 1858 р. Мевіус був призначений керівником будівництва заводу, який отримав назву Петровського. Розуміючи всю важливість нового підприємства для розвитку Південного економічного району, Мевіус писав: «Ми будемо мати на Півдні Росії зразковий завод, існування якого становитиме для тамтешнього краю справжнє благодіяння» [4, с. 622]. Проте під час будівництва державного підприємства виникло багато труднощів і зволікань. Нові технічні ідеї не могли бути реалізовані скромним урядовим кошторисом.

1861 р. Мевіуса призначили гірничим начальником Луганського округу. На його плечі випав тягар практичної реалізації в окрузі маніфесту про скасування кріпацтва. У листах до влади Аполлон Федорович обґрунтовував необхідність особливих умов для Луганського заводу, а саме: збільшення селянських наділів, надання заводським майстровим десятирічного відтермінування від рекрутської й земської повинностей. Уряд дослухався до пропозицій гірничого начальника, а сам Мевіус отримав державну відзнаку «за успішне введення в дію положення 19 лютого 1861 року про звільнення селян» [1, с. 3516].

Важливим своїм завданням Мевіус вважав завершення будівництва і введення в експлуатацію Петровського заводу, але саме тут його чекали найбільші розчарування. Не всі закордонні технічні винаходи, які він використав під час проектування заводу, себе виправдали. І це не дивно, адже впровадження принципово нових металургійних процесів потребувало досконалого вивчення місцевої сировини, було пов'язане з неодноразовими спробами й не-

минучими помилками. Проте за рішенням чиновників Гірничого департаменту 1866 р. Петровський завод закрили. Час показав, що розрахунки Мевіуса були правильні, а його ідеї завзято використали іноземні інвестори: 1869 р. в 25 верстах від Петровського заводу англієць Джон Юз розпочав будувати металургійний завод «Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва»; 1897 р. неподалік від старого Петровського заводу звели новий — Єнакіївський.

Вийшовши 1870 р. у відставку з «мундиром і пенсією», Мевіус з родиною переїхав до Харкова — почався новий період у житті Аполлона Федоровича. Досить швидко він знайшов своє місце в столиці гірничозаводського Півдня — став гласним Харківської міської думи, активно працював над різноманітними промисловими проектами й питаннями міського господарства. Також він став фундатором першої представницької організації галузевого типу в Російській імперії — З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (1874 р.). Одним із перших структурних підрозділів з'їздівської організації була комісія виборних (1879 р.), яку 11 років очолював Аполлон Федорович. До компетенції комісії належало: по-перше, надання статистичних відомостей про рівень виробництва копалень у поточному році та про обсяги передбачуваного в наступному році видобутку й збуту вугілля; по-друге, складання планів перевезень і розподіл засобів перевезень [11, арк. 29–29 зв.]. Обидва завдання потребували від Мевіуса неабияких зусиль. Саме він розробив основи статистики важкої промисловості, яка стала базою загальноімперської. Розподіл вагонів був невдячною справою, адже провозоспроможність південних залізниць була значно меншою, ніж обсяги виробництва, між відправниками точилася справжня «війна за вагони» [2, с. 20]. У такій ситуації тільки беззаперечний авторитет Аполлона Федоровича зміг внести конструктив у загальний хаос залізничних перевезень [3, с. 66–67]. У подальшому з комісії виборних утворилися, з одного боку, урядова установа (Харківський комітет з регулювання перевезень гірничозаводських вантажів з Донецького басейну), а з іншого — головний виконавчий орган З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (Рада З'їздів), на чолі котрої як досвідчений адміністратор і авторитетний інженер-практик знову ж став Мевіус [13, с. 74]. Головою Ради З'їздів гірничопромисловців він був у 1893–1897 рр. [12, с. 500].

Мевіус підтримував ідею залучення іноземних капіталів. Водночас вважав, що керувати підприємствами мають місцеві спеціалісти, тому порушував питання про високоякісну підготовку кадрів. «Ми не можемо і не повинні байдуже ставитися до цього справді сумного факту, що визнаний для країни корисним і давно відбудований у Харкові технологічний інститут не відкритий по теперішній час», — наголошував А. Ф. Мевіус [10, с. 359].

1885 р. нарешті було відкрито Харківський технологічний інститут, з 1887 р. Мевіус викладав тут курс металургії, а згодом створив кафедру металургії і став

її професором. Саме цей навчальний заклад почав уперше на українських землях готувати інженерів-металургів. Мевіус уміло поєднував свої глибокі теоретичні знання з практичним досвідом, багато уваги приділяв практиці студентів на металургійних заводах. 1894 р. було опубліковано його працю «Учебный курс металлургии чугуна, железа и стали», який став першим подібним посібником [5]. Самовідданість Мевіуса у формуванні когорти вітчизняних професіоналів-металургів була настільки очевидною, що про це часто говорили сучасники. Так, перший ректор Харківського технологічного інституту В. Л. Кирпичов відзначив: «Ви віддали для служіння новоствореному інституту Ваші глибокі наукові пізнання, Вашу багаторічну технічну досвідченість і Ваші чіткі практичні погляди на гірничу справу... Вам повністю належить те прекрасне викладання в інституті металургії, Ваше ім'я віднині нерозривно пов'язане з історією південноросійського розплідника інженерів» [15, с. 188]. Залишив викладацьку справу Мевіус у 75 років.

Останньою опублікованою роботою Мевіуса, над якою він працював 28 років, був «Технический французско-русский словарь» [6]. Фоліант обсягом 1040 сторінок побачив світ за кілька місяців до смерті вченого. Словник був унікальним і не мав аналогів, у ньому подавалися як переклад, так і тлумачення понять. Мевіус поспішав закінчити книгу, «часто просиджував цілими ночами над читанням коректур» [9, с. 3517]. Гірничий інженер М. С. Авдаков назвав словник «достойним пам'ятником авторів» [9, с. 3515]. Сам Мевіус називав цю свою роботу неймовірно складною і «сухою», але усвідомлював прикладну необхідність такого словника.

Мевіус був «оптимістом у кращому розумінні цього слова, він вірив у краще майбутнє людства, у вдосконалення нашого життя, при цьому одним з найголовніших факторів загального прогресу він вважав розвиток технічних знань» [9, с. 3515].

Отже, А. Ф. Мевіус пропонував інновації не лише безпосередньо у металургійному виробництві, а й у адмініструванні відповідних підприємств та підготовці для них кадрів і теоретичного забезпечення.

1. Аполлон Федорович Мевіус (некролог) // Горно-заводской листок. 1898. № 20. С. 3515–3518.
2. Добролюбов В. А. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых: в 2 ч. Ч. 1. СПб.: И. Н. Скороходов, 1888. 225 с.
3. Мевіус А. Обзор постепенного развития горного промысла на Юге России // Южно-русский горный листок. 1880. № 5. С. 65–70.
4. Мевіус А. Сведения о вновь устраиваемом в Бахмутском уезде чугуноплавленном заводе // Горный журнал. 1860. С. 621–644.
5. Мевіус А. Учебный курс металлургии чугуна, железа и стали. Харьков.: М. Зильберберг и С-вья, 1894. 510 с.
6. Мевіус А. Ф. Технический французско-русский словарь. Харьков: Зильберберг, 1898. 1041 с.
7. Мевіус А. Ф. Чугунолитейное производство. Харьков: В унив. тип., 1859. 622 с.
8. Мезенин Н. А. Лауреаты Демидовских премий Петербургской Академии наук. Л.: Наука, 1987. 204 с.

9. Памяти А. Ф. Мевуиса // Горнозаводской листок. 1898. № 20. С. 3515–3518.
10. Темник Ю. А. Столетнее горное гнездо. Луганск: Шико, 2008. 522 с.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 6, 226 арк.
12. Шандра И. А. Съезды горнопромышленников Юга России // Большая российская энциклопедия. Т. 31. Социальное партнерство — Телевидение. Москва: Большая российская энциклопедия, 2016. С. 500.
13. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.): монографія. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 300 с.
14. Флаша Э. Металлургия чугуна и железа: в 3-х т. / гг. Флаша, Барро и Петье; пер. с фр. А. Ф. Мевуис. Санкт-Петербург: А. Кулаков, 1848. Т. 1. 396 с.
15. Юбилей А. Ф. Мевуиса // Горный журнал. 1890. Т. 3. С. 184–189.

УДК 94(477)[342.8]«1920/1930»

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАГОНІВ «ЛЕГКОЇ КАВАЛЕРІЇ» У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ НАПРИКІНЦІ 1920-Х — НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

Л. Р. ІГНАТОВА,

кандидат історичних наук, доцент,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Кінець 1920-х рр. у Радянській Україні позначився формуванням тоталітарної системи в усіх сферах. До політичного контролю активно залучалася студентська молодь, зокрема й через загони так званої «легкої кавалерії».

Перші загони «легкої кавалерії» з'явилися наприкінці 1927 р. внаслідок втілення рекомендацій ЦК ВКП(б) та ЦК ВЛКСМ, даних у листі місцевим комсомольським організаціям «Про участь ВЛКСМ у боротьбі з бюрократизмом та у поліпшенні державного апарату» [3, с. 123–124].

Мета даної роботи полягає у висвітленні діяльності загонів «легкої кавалерії» у вищих навчальних закладах та в оцінці ефективності їх діяльності.

Офіційно основним завданням «кавалеристів» була перевірка виконання рішень державних і партійних органів, скарг, боротьба з неуважним ставленням чиновників до населення. На підприємствах та в організаціях ставили «скрині для скарг» (у тому числі анонімних). Через деякий час загін «легкої кавалерії» раптово з'являвся в організації та перевіряв документацію, розпитував робітників чи місцеве населення про її роботу.

Звіти про наскоки «легкої кавалерії» регулярно публікувалися в місцевих газетах, зокрема в інститутській пресі. Так, у КПІ було проведено низку рейдів, у результаті яких викрили певні порушення соціально-побутових умов прожи-

вання і навчання студентів. У Соробкопівській їдальні № 2 виявилося, що в їжу замість масла адміністрація клала смалець [5].

Обстеження «Ленгородка» виявило незадовільний стан приміщень, де перебували хворі (вибиті шибки, щілини у вікнах, перевантажені палати поруч з порогами). Обстеження гуртожитків Діонісіївського, БПС та Робфаку виявило незадовільний гігієнічний стан приміщень, де живуть студенти [6].

Перевіряла «легка кавалерія» і організацію навчання на факультетах. Так, інспекція деканату ФЕШУ засвідчила, що викладачі незадовільно проводять заняття. За жовтень 1930 р. на факультеті замість 670 лекцій і семінарів відбулося всього 430. Решту 240 год. викладачі пропустили [2].

З початком нового 1930/1931 навчального року загони «легкої кавалерії» почали контролювати навчальний процес на кафедрах інституту. Так, у Київському енергетичному інституті після перевірки кафедр було з'ясовано, що тільки на двох кафедрах (змінні струми та мова) запроваджені новітні методи навчання. Кафедра електричних машин запровадила активну методику, але студенти її не використовували. Кафедри радіо й тягла лише обговорювали, але не застосовували наявні ресурси (радіо-бібліотеку, радіо-кабінет), а на кафедрі електротехніки взагалі бракувало спеціалістів, а керував нею завідувач кафедри змінних струмів [7].

Інститутські загони «легкої кавалерії» відвідували й підприємства, де студенти проходили виробничу практику. За результатами перевірки керівництво КМБІ звинуватили в неналежній організації виробничого навчання. «Адміністрація виробничого сектора не знає, що роблять її студенти, які виконують “міфічні” плани виробничого навчання, не знає, що її фантастичні плани не виконуються через брак відповідних цехів, вона не знає, що її студенти старших курсів практикуються на носінні глини, або на переписуванні канцелярських справ» [10].

Отже, з газетних дописів видно, що «легка кавалерія» справді намагалася виявити недоліки в багатьох сферах суспільного життя, організації навчання, зокрема виробничого, тощо. Щоправда, робили це без урахування об'єктивних обставин. Показовим є допис про те, як «легка кавалерія» проводила перевірку на металургійному факультеті витрат електроенергії у КХТІ. Суть полягала в тому, що чотири дні (грудень — січень) контролювалися витрати електричної енергії в інституті. Виявилося, що посеред дня горіло дуже багато лампочок у коридорах, аудиторіях і лабораторіях. Внаслідок цього, за приблизними підрахунками «кавалеристів», щодня витрачалось 20 кВт/год. «Згорає пролетарська копійка» [4]. Однак у дописі нічого не було сказано про те, що природне освітлення наприкінці грудня — на початку січня навіть о 12 год. дня може бути недостатнім для проведення занять в аудиторіях. Тож наслідки такої перевірки не можна вважати об'єктивними.

Одним з неофіційних напрямів роботи «легкої кавалерії» був пошук «ворожих елементів» серед студентства. Так, в одному із звітів про рейд «кавалеристів» наведено перелік студентів, яких було звинувачено в приховуванні соціального походження: «От вам студентка Чернецька І. Л., дочка непмана, приховала соцстан, пролізла до комсомолу. От вам Астахова, дочка крамаря з Сінного базару. От вам Ісилевич, син експлуататора, якого за це судили, вчиться в нашому екстернаті» [1].

Ще один допис «легкої кавалерії» про викриття «чужих» елементів в інституті: «Шмельков старий робітник, виснажений довголітньою роботою в пиварні... Дочці старого робітника, мало не героя праці, широко відчинені двері вишу. Дочка Шмелькова — Астахова Явдоха Єгоровна повинна бути інженером і вона ним буде... Вона студентка 4 курсу ІНО...

Шмельков не помер, і він не старий робітник. Торгував до 1927 р. та й тепер, мабуть торгує десь. Шмелькова робітником зробила його дочка, бо хотіла вчитись у виші [11].

Сучасники діяльність загонів «легкої кавалерії» оцінювали неоднозначно. Так, у дописі Я. Резніка «Комсомол і легка кавалерія» порушується питання стосовно доцільності існування, методів та завдань, які ставили перед собою кавалеристи. Автор зазначив, що партійні та комсомольські керівники розглядають легку кавалерію як масову організацію, яка має викривати недоліки в державному апараті. Натомість ця організація перетворилася на вузьку касту, а про її роботу мало хто знає, тим більше, її роботу ніхто не контролює. А методи, якими вона працює над виявленням «чужих елементів», не завжди правильні [9].

Підтвердженням того, що діяльність кавалеристів була зосереджена переважно на пошуку ворогів народу, є допис анонімного автора (він підписався лише однією літерою — М). «Загін легкої кінноти в нашому інституті (КХТІ. — Л. І.) ще не став за справжнього бійця успішного виконання промфінплану. Були деякі спроби виявити хиби та недоліки в роботі відділів, до речі сказати ці спроби дали гарні наслідки, але це тільки спроби і на цьому легка кіннота припинила роботу. Зараз легка кіннота перегнула палку в один бік — це виявлення чужаків» [1].

А ось автор наступного допису визначив зовсім іншу причину не досить ефективної, на його думку, роботи «легкої кінноти»: «Легка кіннота — бойова організація пролетаріату, що допомагає йому викривати й атакувати факти, людей, явища, які стають на шляху переможного прямування до соціалізму.

Вишівська кіннота також виконує операції, що допомагають партії розв'язувати проблему кадрів...

Наведені факти кричать. Вони кричать про те, що легка кіннота ще недосить розгорнула роботу. А чому? Тому, що в нас замало кіннотників. Треба, щоб

усі пролетарські студенти КХТІ відчули себе бійцями легкої кінноти. Треба, щоб у кожній групі був пост легкої кінноти з 3–4 чоловік...» [1].

Отже, запровадження політичного контролю у формі загонів «легкої кавалерії» мало на меті викриття недоліків у становленні радянської політичної системи, боротьбу з бюрократизмом, перевірку скарг трудящих. Натомість основну увагу кавалеристи зосередили на пошуку ворогів народу, викритті так званих «ворожих елементів», які, на думку радянського керівництва, не мали права отримувати вищу освіту.

1. Альтшуль Є. ЛК в рейді // За червоного фахівця. 1930. 28 листопада. № 1 (5).
2. Грегор. Наскок ЛК на деканат ФЕШу // К. П. І. 1930. 9 січня. № 95.
3. Комсомол в боротьбі з бюрократизмом. Письмо ЦКК ВКП(б) и ЦК ВЛКСМ, 4 октября 1927 г. // Документи КПСС о Ленинском комсомоле и пионерии / Сост. В. К. Криворученко, Н. В. Трущенко. М.: Молодая гвардия, 1987.
4. Легка кіннота на допомогу успішному виконанню промфінплану // За червоного фахівця. 1931. 10 січня. № 4 (8).
5. Рейд ЛК. 300 кг масла за рахунок студентського здоров'я // К. П. І. 1929. 1 березня. № 76.
6. Рейд ЛК. Як виховують молодняк в «Ленгородку»; 3 гуртожитками кепсько. // К. П. І. 1929. 1 березня. № 76.
7. ЛК сигналізує // Червоний енергетик. 1931. 28 березня. № 6 (23).
8. М. Більше масовості в роботі Легкої кінноти // За червоного фахівця. 1931. 10 січня. № 4 (8).
9. Резнік Я. Комсомол і легка кавалерія // К. П. І. 1929. 16 лютого. № 75.
10. Соловей. Виробниче навчання в загрозовому стані. Наслідки наскоку ЛК // За червоні кадри. 1931. 18 грудня. № 22 (122).
11. Чужаки. Легка кіннота // За червоного фахівця. 1930. 28 листопада. № 1 (5).

УДК 94: 001.89(092)

ВНЕСОК І. М. ЄРЕМЕЄВА В РОЗВИТОК СЕЛЕКЦІЙНОЇ НАУКИ УКРАЇНИ

Г. В. САФАР'ЯНС,
магістр історії,

*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*

В економіці України аграрний сектор займає одну з ключових позицій. Тому дослідження наукових здобутків минулого дає змогу зрозуміти сучасний стан агрономічної науки та оцінити її внесок у розбудову країни. У ХХ ст. наука розвивалася швидко, в Україні сталася справжня «пшенична революція», до якої був причетний дослідник, учений і педагог Іван Максимович Єремеев. Актуальним є вивчення його наукового доробку в селекційній науці, що значно вплинуло на розвиток держави.

Мета роботи — визначити внесок І. М. Єремеева в розвиток селекційної науки України.

Уродженець Полтавської губ. І. М. Єремеев навчався у Франції в Агрономічному інституті при Університеті м. Нанс, де здобув диплом «вищих агрономічних наук» та фах інженера-агронома. Саме там він познайомився з селекційною наукою і провів перші практичні дослідження. 1916 р. молодий науковець повернувся в Україну і певний час працював помічником директора Іванівської селекційно-дослідної станції.

1917 р. влаштувався на роботу в Миронівську селекційну станцію. Здобуті знання та досвід учений застосував у селекціонуванні озимої пшениці на основі угорської «Банатки» [13, с. 146–149]. Працівники станції намагалися вивести новий сорт, який би відзначався «високою врожайністю та якістю зерна, посухостійкістю, морозостійкістю та здатністю опору до полягання» [14, с. 9]. Використавши напрацювання попередніх років, І. М. Єремеев поєднав поширений у той час метод індивідуального добору зразків з новою методикою схрещування злаків.

Свої науково-дослідні напрацювання Іван Максимович узагальнив у монографії «Озимая пшеница “Украинка” 0246 Мироновской станции», де описано всі етапи роботи, охарактеризовано основні особливості сорту й перспективи розвитку селекційної справи.

Спершу дослідження не давало успішних перспектив, проте І. М. Єремеев зумів збільшити врожайність і поліпшити насіннєвий матеріал. Він застосував новий метод схрещування, сортовідбору та сівби, що збільшило врожайність пшениці до 4,67 кг з ділянки площею 18 м². Він у відсотковому складі навіть випередив урожай контрольного сорту Білоцерківський № 152 на 45% [8, с. 7]. Використання сівалок дало можливість пришвидшити роботу та збільшити посівні площі, що, в свою чергу, було внеском у розвиток господарства республіки. В своїй роботі І. М. Єремеев описав практичні дослідження селекціонування, які дали змогу вивести унікальний сорт. Науковець зумів вивести унікальний сорт, який характеризувався високими врожайністю та якістю зерна, морозостійкістю, посуховитривалістю та чудовими хлібопекарськими властивостями. В результаті посівні площі «Українки» стали стрімко збільшуватися і до 1929 р. господарство Цукротресту засіяло цим сортом 104 тис. га, а 1930 р. — 2 млн га [1, с. 7; 8, с. 26]. Численні сортовипробування закріпили за «Українкою» статус найурожайнішого сорту проти всіх випробуваних [15, с. 122].

І. М. Єремеева сприяв створенню спеціального насіннєвого банку, де зберігався елітний матеріал. Він запропонував використати метод повторного відбору, в результаті чого було отримано чисту лінію насіння, бо зберігали тільки відбірне зерно. Згодом цим методом почали користуватись і на інших станціях [8, с. 9].

Завдяки новаторським підходам дослідники вивели морозостійку та посуховитривалу пшеницю, що підтвердилося під час випробувань при пізніх тер-

мінах посадки, висадці у північних пунктах, в умовах несприятливих зим 1927–1928 та 1928–1929 рр. і спекотного клімату південних регіонів СРСР [16, арк. 2–4].

1927 р. Наркомзем УРСР затвердив «Українку» як один із найкращих сортів озимих пшениць СРСР та рекомендував її для більшості цукробурякових районів [10, с. 36]. До кінця 1940-х р. нею засіяли понад 7 млн га [12, с. 79]. Експорт пшениці став важливою статтею радянської економіки й торгівлі. До того ж 1945 р. Організація Об'єднаних Націй затвердила «Українку» як міжнародний стандарт для сильних пшениць.

Незважаючи на успіх нового сорту, вчений удосконалював сорт і паралельно досліджував інші агрокультури. «Українка», як вихідний селекційний матеріал, використовувався для подальшого схрещування з іншими сортами. В результаті дослідів було виведено ще близько 300 сортів озимої та ярої пшениці [17, с. 87].

Під керівництвом І. М. Єремеева селекційна лабораторія станції вивчала вплив глибини засіву насіння різних сортів зовнішніх факторів на їх зимостійкість; посухостійкість; проводила анатомо-морфологічне вивчення деяких сортів, міжвидову гібридизацію та вирішувала ще низку наукових питань [9, с. 38].

Матеріали першого районного агрономічного з'їзду 1926 р. дають можливість проаналізувати наукові досягнення станції. З доповіді І. М. Єремеева «Діяльність селекційного відділу Миронівської станції» бачимо масштаби досліджень із озимою пшеницею, вівсом і цукровим буряком. Важливим досягненням ученого є два сорти озимої пшениці: «Українка» 0246 та «Ювілейна» 103, а також два сорти вівса № 90 та № 70, виведені методом гібридизації [14, с. 32–33]. У «Звіті» станції за 1927 р. зазначалося, що найбільшими її здобутками стала озима пшениця «Українка» 0246, «Ювілейна» 103 та лінії вівса № 90 і № 70 [11, с. 53].

Наступним етапом дослідної роботи стала селекція вівса та цукрового буряка. Під керівництвом Івана Максимовича було проведено низку дослідів. У результаті досліджень, які проводилися на станції до 1925 р., вчені вивели нові сорти вівса: суміші 7 ліній із Гіганту, лінія № 70 з Гіганту, лінія № 90 із Лейтевицького та низку інших [13, с. 73–74].

Матеріали Всесоюзної наради з науково-дослідної агрономічної роботи в цукровій промисловості, в якій брав участь науковець, дають можливість проаналізувати дослідження. Так, учений прийшов до висновку, що метод термічного впливу на насіння цукрового буряка не підвищує якості насіння, а підживлення посівних площ навпаки зберігає сталий відсоток цукристості в буряках. Тобто, якщо збільшити площу живлення, то продуктивність буряка зростає, також при цьому більшає і вага кореня та бадилля буряка, а також здобуто низку інших результатів [5, с. 233–235].

Дослідну роботу І. М. Єремеев поєднував з педагогічною та науковою. Результати своєї досліджень він опублікував працях: «Пшениця «Українка», «Озимая

пшениця «Українка 0246» Мированської станції» (Монографический очерк)», «Распределение сахара в корне сахарной свеклы», «Внутрішньовидова гібридизація» та інших [8; 3; 4; 6].

1929 р. Іван Максимович перейшов на роботу до Масловського інституту, з яким співпрацювала станція. Він завідував кафедрою селекції та насінництва, розробив «Програму з курсу селекції» [7] для навчання майбутніх агрономів. А з 1934 по 1941 рр. працював у Всесоюзному інституті рослинництва. Під його керівництвом виведено декілька сортів озимої та ярої пшениці, гороху, гречки.

Про заслуги І. М. Єремєєва свідчать численні нагороди й визнання. Так, 1936 р. йому присвоєно науковий ступінь доктора сільськогосподарських наук, 1956 р. на честь 100-річчя І. В. Мічуріна вручено медаль. Окрім того, 1954 р. вчений був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора за довголітню бездоганну роботу в науково-дослідних установах та вишах [2, с. 138].

Отже, можемо зробити висновки про значний внесок І. М. Єремєєва у розвиток селекційної справи Миронівської станції та всієї України. Завдяки новаторським підходам під його керівництвом виведено нові сорти озимої пшениці, цукрового буряка та вівса. Найбільшим досягненням ученого є виведення нового сорту «Українка 0246», яка стала світовим еталоном озимої пшениці на багато років. Науковець заклав основи вітчизняної селекції та гібридизації рослин, що дало поштовх подальшим дослідженням та мало значний вплив на розвиток українського сільського господарства.

1. Архівні фонди музею історії Уманського НУС. Клопотання І. М. Єремєєва перед наркомом землеробства СРСР Бенедиктовим І. А. про перегляд постанови Державної комісії з сортопробування про встановлення авторства І. М. Єремєєва по сорту озимої пшениці «Українка». РП-391.

2. Здоровцов А. І., Зинченко А. І., Терещенко Ю. Ф. К 100-летию со дня рождения профессора Ивана Максимовича Еремеева // Вестник с.-х. науки, 1987. № 8 (369). С. 137–138.

3. Еремеев И. М. Озимая пшеница «Украинка» 0246 Мированской станции. (Монографический очерк). К.: Издание Мированской станции, 1928. 112 с.

4. Еремеев И. М. Распределение сахара в корне сахарной свеклы // Труды IV сессии Научного Совета сортоводно-семенного Управления. К., 1926. С. 125–136.

5. Еремеев И. М. Урожай и сахаристость свеклы в зависимости от площади питания // Материалы Всесоюзного совещания по вопросам научно-исследовательской агрономической работы в сахарной промышленности, созванного ЦИНСОМ и сортоводно-семенным управлением Сахаротреста в Киеве 12–19 декабря 1928 г. М., 1929. С. 233–235.

6. Еремеев И. Обзор деятельности по сортоводству Мированской селекционной станции // Сборник С. С. У. К., 1926. № 7. С. 112–120.

7. Еремеев И. Программа по курсу селекции. Харьков, 1930. 6 с.

8. Еремеев И. Пшеница «Українка». Харків: Рад. селянин. [Б. р.]. 32 с.

9. Літовкін Д. В. Селекційна робота з озимоз пшеницею на Миронівській дослідно-селекційній станції. (Зведений звіт за 18 років: 1912–1930) // Труды Миронівської дослідно-селекційної станції. К.: УНІЦ, 1931. С. 3–40.

10. Материалы II-го Всесоюзного научно-агрономического совещания Сахаротреста. К.: Издание газеты «Экономический вестник», 1927. 532 с.

11. Миронівський інститут пшениці ім. В. М. Ремесла Національної академії аграрних наук України (1912–2012) [текст] / За ред. В. С. Кочмаровського. Миронівка: [б. в.], 2012. 814 с.

12. Піпан Х. М. Селекція озимої пшениці в Україні: історія та здобутки / наук. ред. В. В. Шелепов. К., 2013. 199 с.

13. Селекция овса на Мироновской опытно-селекционной станции. Тезисы к докладу Чухрая // Труды селекционного совещания на Мироновской опытно-селекционной станции 10.07–15.07.1929 г. Селекция хлебных злаков, зерновых, бобовых и кормовых трав. Под общ. ред. Б. Н. Лебединского. К.: Изд. ССУ Сахаротреста, 1930. С. 71–75.

14. Труды 1-го районного агрономического з'їзду при Миронівській дослідно-селекційній станції 26–28 червня 1926 р. Миронівка, 1927. 70 с.

15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 27. Оп. 7. Спр. 191. 79 арк.

16. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 5559. 31 арк.

17. ЦДАВО України. Ф. 2501. Оп. 1. Спр. 124. 45 арк.

УДК 37.091.33:378.4(477-25)КПІ

ВПРОВАДЖЕННЯ ЛАБОРАТОРНО-БРИГАДНОЇ СИСТЕМИ НАВЧАННЯ В КИЇВСЬКІЙ ПОЛІТЕХНІЦІ НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР. ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Ю. В. ХИТРОВСЬКА,

доктор історичних наук, професор,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігора Сікорського»

На початку 1930-х рр. у вишах і технікумах УСРР було запроваджено лабораторно-бригадну систему навчання. З того часу заняття проводились у невеличких студентських бригадах.

Мета роботи — визначити головні тенденції та наслідки впровадження лабораторно-бригадної системи навчання в Київській Політехніці окресленого періоду.

Викладачі, як правило, давали завдання студентам і контролювали їх виконання. Проте, оскільки завдання виконувалися колективно й часто не всі члени бригади брали в цьому активну участь, а перевірка відбувалася на підставі доповіді або повідомлення одного з членів бригади, то засвоєння навчального матеріалу відчутно погіршилось. Аналогічно здійснювалось і курсове проектування: проект виконували переважно один — два студенти з бригади, а інші його копіювали. Інколи завдання з проектування поділялося на частини за кількістю членів бригади так, щоб кожен студент виконував невелику частину роботи, тому загалом проекти були низької якості [1, с. 216].

Запроваджувалися й інші нововведення. Так, поділу на факультети відтепер не було. На першому курсі всі студенти навчалися за загальним навчальним планом, на другому — поділялися за обраним фахом. У цей період для студентів

усіх спеціальностей встановлювався єдиний термін навчання — чотири роки і 50 днів. Кожний навчальний рік розподілявся на три семестри по десять декад. Третій, шостий, восьмий і перша половина дванадцятого триместру відводилися для виробничої практики на підприємствах. В останній (додатковий) триместр студенти працювали на виробництві вже не як практиканти, а, зазвичай, на посадах виконувачів обов'язків інженерів із обраних спеціальностей [1, с. 216].

Як лабораторно-бригадна система навчання приживалась у Київській Політехніці? Так, уже після реорганізації цього навчального закладу (із факультетів КПП утворилися такі самостійні вищі: енергетичний, машинобудівний, хіміко-технологічний, інженерів залізничного і водного транспорту), в розпорядженні від 10 жовтня 1930 р. директор Київського машинобудівного інституту Повприц наголошував, що деякі викладачі все ще не опанували методологію активізації навчання і що в цій справі професорсько-викладацький склад не має підтримки з боку заввідділів, завспеціалізацій та керівників кафедр. У зв'язку з цим він наказав усім завідувачам відділів і спеціалізацій перевірити викладання окремих дисциплін, а також надавати щодакдні звітні доповіді про результати перевірок помічникам директора Швецо. Керівники кафедр мали перевірити роботу викладачів на засіданнях кафедр, куди необхідно було запросити студентів відповідних груп. Усі пропозиції щодо поліпшення навчально-виховного процесу в інституті рекомендувалося подавати завідувачам відділів для розгляду [2, арк. 124].

Як видно з розпорядження Повприца від 21 листопада 1930 р., до його попередніх розпоряджень далеко не всі викладачі дослухалися. Так, він зазначив, що окремі викладачі, всупереч запровадженню активних методів навчання і з'єднання теоретичної частини з виробничою, досі викладають «лекційною мето-дою» і навіть призначають окремі дні для заліків (іспитів). Повприц закликав їх негайно перейти до активних методів навчання й змінити методи перевірки знань студентів [2, арк. 157].

У розпорядженні від 21 грудня 1930 р. того ж Повприца зазначалося, що, незважаючи на розпорядження про складання програм із теоретичного та виробничого навчання й обговорення їх на кафедрах до 1 листопада 1930 р., по багатьох навчальних дисциплінах так і не складено програм. Директор наголошував, що, якщо програми не буде складено до 25 грудня 1930 р., то це буде розцінюватися як навмисний зрив занять і до викладачів буде застосовано адміністративні заходи [2, арк. 172].

У розпорядженні від 29 січня 1931 р. знову зверталась увага на пасивність окремих викладачів. Повприц наполягав, що саме вона призвела до наявності в інституті таких недоліків: цілком не активізовано нові методи навчання, програми не просякнуті елементами марксистсько-ленінської діалектики, військова підготовка студентства — незадовільна, зберігається розрив між теорією і виробничою практикою, не проведено підвищення кваліфікації викладачів, зокрема,

в частині освоєння нової техніки [3, арк. 193]. Проте поряд із названими недоліками, директор Київського машинобудівного інституту констатував і позитивні зрушення за останній період: зменшилася кількість «хвостів» на одного студента з 0,9 (на 1930 р.) до 0,2, збільшено випуск інженерів за один рік до 296 чол., замість випуску по мехфаку КПІ за останні 3 роки — лише 208 інженерів, покращилася ситуація й щодо соціального розшарування серед студентів: робітників — до 73%; наймитів-колгоспників — 12% та партійний прошарок — до 66% від загальної кількості студентства, студентство охоплено соцзмаганням на 100%, ударництвом — на 60%, відбуваються регулярні політгодини з поточної політики, поменшало прогулів серед студентів — 1 год. 12 хв. на одного студента за декаду, замість прогулів у грудні 1930 р. — 2 год. 34 хв., студенти активно працюють під час перебування на виробництві, підготовлено 600 трактористів для сільського господарства силами викладачів і студентства, організовано заочне навчання, яке охоплює 1 тис. робітників, відбулися певні зрушення в роботі кафедр — поступово втілюються активні методи навчання, а програми пристосовуються до практичних вимог виробництва [3, арк. 192 зв. — 193].

Також варто звернути увагу на введення нових методів навчання у Київському енергетичному інституті. Як зауважив т. в. о. директора Київського енергетичного інституту Ситніков у доповідній записці до ЦК КП(б)У від 14 листопада 1931 р., після створення інституту основним методом навчання в ньому ще певний час залишалася лекційно-семінарська система, проте частину груп (третій і четвертий курси) було переведено на лабораторно-бригадну систему. З 1 січня 1932 р. на цю систему перейшли й останні групи (перший і другий курси). Ситніков так охарактеризував лабораторно-бригадний метод: заснований на принципі поділу на вступну бесіду, «бригадну проробку» (60–70% часу) із консультаціями та допомогою викладачів, підсумкову конференцію (20% часу). Основною навчальною одиницею в ньому є бригада, побудована на принципі однакової успішності студентів. Він зазначив, що брак приміщень в інституті й неналежне їх устаткування дещо пригальмували перехід до лабораторно-бригадного методу. Також Ситніков звернув увагу на те, що перехід на нові методи навчання потребує наполегливої ліквідації опору з боку частини професорсько-викладацького складу, а також «відсталой частини студентства» [5, арк. 71].

Отже, в інститутах у цей період майже відмовилися від лекцій, вони займали лише 10–15% навчального часу, обладнання лабораторій і кабінетів цілком не використовувалося. Викладачі досить погано контролювали й корелювали навчання студентів, не застосовували індивідуальне оцінювання їхніх знань. Це значно послаблювало відповідальність студентів за свою навчальну роботу, культивувало знеособлення, неминуче призводило до поверхового засвоєння програмового матеріалу і систематичної академічної заборгованості. Так, у багатьох інститутах у цей період захоплювались організацією «штурмових бри-

гад», «походів», «місячників» з ліквідації академічної заборгованості, 100% змаганням у боротьбі за успішність. Все це не сприяло підвищенню рівня знань студентства [1, с. 216].

Корінні зміни в методах навчання сталися після рішення ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. Бригадно-лабораторний метод було ліквідовано. Підвищилися роль і значення лекцій із подальшим вивченням матеріалу в академічних групах. Відтоді частіше стали проводитися лабораторні й семінарські заняття. Вводилися дві екзаменаційні сесії на рік із індивідуальною оцінкою знань студентів. Для більш повної та всебічної перевірки встановлювалися виконання і захист дипломних проєктів. Читання лекцій доручали висококваліфікованим професорам або доцентам, а проведення лабораторних і семінарських занять — асистентам. Викладачі почали більше допомагати студентам в підготовці індивідуальних доповідей, обмінювалися з ними досвідом організації самостійного опрацювання спеціальної літератури, підготовки до практичних занять тощо [1, с. 217]. З 1933/34 н. р. студенти знову почали складати іспити, захищати курсові й дипломні проєкти. Було відновлено поділ на факультети і підвищено роль кафедри як основної навчальної та науково-дослідної ланки у вищих технічних навчальних закладах [4, с. 61].

Отже, в реаліях Київської Політехніки експеримент із впровадження лабораторно-бригадної системи навчання можна визнати провальним.

1. Вища школа УРСР за 50 років (1917–1967 рр.). У 2 ч. К.: Видавництво КДУ, 1967. Ч. 1 (1917–1945 рр.). 396 с.
2. Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва). Ф. Р-310. Оп. 1. Спр. 5.
3. Держархів м. Києва. Ф. Р-310. Оп. 1. Спр. 6.
4. Київський політехнічний інститут. Нарис історії. «КПІ-100». К.: Наукова думка, 1995.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4206.

УДК 94: 008(494)

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ФОНДУ PRO HELVETIA

І. І. МУДРІЄВСЬКА,

кандидат історичних наук,

*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

Швейцарія — одна з найрозвинутіших країн світу, особливістю культури якої є різноманіття. Це країна, де офіційними є чотири мови: німецька, французька, італійська й ретороманська. Окрім них використовується ще низка діалектів у кожному регіоні. Швейцарія складається з 26 кантонів. Культура і традиції від-

різняються в регіонах країни, бо кожен кантон має унікальні культурні риси й культурну автономію. Визначальною є роль держави у збереженні та розвитку культури, мистецтва Швейцарії завдяки злагодженій роботі відповідних структур та достатньому фінансуванню.

Культурна активність у Швейцарії визначається взаємодією Федерального управління культури та Швейцарської мистецької ради «Pro Helvetia». Федеральне управління культури (створене 1975 р.) — стратегічний орган, який визначає федеральну культурну політику й відповідає за її впровадження. Федеральне управління культури має дві головні сфери діяльності: збереження культурної спадщини країни та сприяння розвитку і популяризація швейцарської культури [4].

Фонд «Pro Helvetia», займаючи провідні позиції у швейцарській культурній політиці, сприяє промоції швейцарського мистецтва всередині країни та за кордоном, підтримує налагодження культурного діалогу між різними регіонами Швейцарії, а також розвиток культурних зв'язків із зарубіжними країнами.

Актуальність дослідження обумовлюється потребою вивчення особливостей діяльності впливової культурної інституції Швейцарії «Pro Helvetia», яка має понад 80-річну історію, що, в свою чергу, може слугувати корисним досвідом для діяльності вітчизняних культурних інституцій.

Метою даної розвідки є дослідження історії становлення та діяльності фонду «Pro Helvetia».

«Pro Helvetia» створила 1939 р. Федеральна рада (уряд Швейцарії) як робочу групу для «захисту незалежної культурної ідентичності Швейцарії» проти нацистської Німеччини й фашистської Італії. 1949 р. «Pro Helvetia» було перетворено на суспільно-правовий фонд, який відповідав за збереження швейцарської культури, пропагування її всередині країни та за кордоном. Мандат і організаційну форму установи було вперше встановлено законом 1965 р. З роками міжнародна діяльність інституції набувала все більшого значення. 1985 р. «Pro Helvetia» відкрив перший офіс за кордоном — Швейцарський культурний центр у Парижі. Далі з'явився офіс зв'язку в Каїрі (1988 р.). Згодом «Pro Helvetia» створив низку офісів зв'язку та партнерства з іншими установами по всьому світу. Нині, окрім Каїра, такі офіси діють у Йоганнесбурзі, Москві, Нью-Делі, Шанхаї, Південній Америці. Також окрім Швейцарського культурного центру в Парижі «Pro Helvetia» фінансово підтримує діяльність швейцарських культурних інституцій у Римі/Мілані, Нью-Йорку, Сан-Франциско. Зазначені центри відіграють роль своєрідних «мостів» між культурними діячами Швейцарії та різних регіонів світу, сприяючи поширенню швейцарської культури й глобальному культурному діалогу [5].

З часу заснування організаційна форма та завдання «Pro Helvetia» неодноразово були адаптовані до змін у соціальних і культурних вимогах. Повноваження фонду викладено в Законі про сприяння культурі 2009 р. Закон також визначив

співпрацю між «Pro Helvetia» та Федеральним управлінням культури. Державне фінансування «Pro Helvetia» визначає парламент. Закон про сприяння мистецтву та культурі 2012 р. провів деякі фундаментальні реформи. Так, Опікунську раду скоротили з 25 до 9 членів. Вперше стратегічні й оперативні повноваження було чітко розділено, при цьому Опікунська рада почала відповідати за стратегію та управління, а Виконавчий комітет — за реалізацію стратегії. Головний офіс (розміщений у Цюриху) і Виконавчий комітет очолює директор [5].

«Pro Helvetia» підтримує і просуває сучасне швейцарське мистецтво та культуру з акцентом на різноманітності й високій якості. Установа підтримує проекти, що відповідають національним інтересам, а також мають трансрегіональне значення. В цьому контексті діяльність організації включає такі напрями роботи: художня творчість (присудження грантів); культурний обмін (підтримка художніх проектів та заходів, які сприяють поширенню творів культури та мистецтва між різними мовними регіонами Швейцарії); поширення швейцарських мистецтва і культури за кордоном, сприяння швейцарським проектам за кордоном, зокрема на різних міжнародних заходах, культурний обмін із різними регіонами світу, підтримка швейцарських митців на міжнародному рівні; культурне заохочення; допомога митцям-початківцям; художнє посередництво. Культурне заохочення означає реалізацію спеціальних програм у культурній промоції, розробку відповідних заходів і створення простору, які сприяють інноваціям. Підтримка митців-початківців (які виявляють потенціал) передбачає сприяння розвитку професійної кар'єри в мистецтві на національному чи міжнародному рівнях. У співпраці з обраними установами-партнерами пропонуються програми для навчання, можливості для виступів чи виставок, надається фінансова допомога. Художнє посередництво означає підтримку заходів, які залучають глядачів до роздумів про мистецтво і наближають їх до художніх творів та вистав. Зокрема, пропагуються нові форми критичного осмислення сучасної художньої й культурної творчості [5].

Роботу організації сфокусовано на розвитку таких дисциплін: дизайн, інновації та суспільство, інтерактивні медіа, література, музика, виконавські види мистецтва, образотворче мистецтво [5].

Кожні 4 роки парламент у рамках Федеральної заяви з культурної політики («Cultural Message») виділяє кошти на фінансування «Pro Helvetia». На 2016–2020 рр. бюджет фонду становив 210,9 млн швейцарських франків. 2019 р. 87,2% від 42,4 млн швейцарських франків (бюджет на 2019 р.) фонд витратив безпосередньо на фінансування культури, решта — 12,8% пішли на адміністративні потреби. Від усіх коштів, витрачених на фінансування культури 2019 р., 41,2% припало на діяльність у межах Швейцарії, 58,8% — на діяльність за кордоном, 39,8% з яких — у Європі. 2019 р. фонд отримав 5348 заявок, з них 48,4% пройшли відбір [3].

Відповідно до річного звіту за 2019 р. «Pro Helvetia» підтримала понад 6000 мистецьких та культурних проектів у Швейцарії (1611 проектів) та за кор-

доном у 120 країнах (4500 проєктів). Варто зауважити, що 1611 проєктів реалізовані у 228 локаціях усієї Швейцарії, починаючи від сільських муніципалітетів до густонаселених і всесвітньовідомих міст — Берн, Женева, Базель, Цюрих.

Обсяги наданого фінансування за регіонами:

- німецькомовний: 70,7% — населення, 62% — фінансування;
- франкомовний: 24,7% — населення, 31% — фінансування;
- італомовний: 4,3% — населення, 6% — фінансування;
- ретороманський: 0,3% — населення, 1% — фінансування [3].

Таким чином, зважаючи на понад 80-річну історію «Pro Helvetia», можна простежити як інституція, створена завдяки політично вмотивованій ідеї 1939 р., перетворилася на сучасну «Pro Helvetia» — організацію, яка підтримує і просуває швейцарські культурні проєкти в понад 100 країнах світу.

Варто зауважити, що з кожним роком після здобуття незалежності України відносини у культурно-гуманітарній сфері з Швейцарською Конфедерацією набувають усе більшого значення. Одним із доказів цього можна назвати ініціативу «Українознавчі студії в Швейцарії» («Ukrainian Research in Switzerland» — URIS), яка реалізовується за фінансової підтримки Державного секретаріату освіти, досліджень та інновацій Швейцарії. Ініціатива започаткована 2017 р. у Базельському університеті з метою розвитку україністики у Швейцарії [2].

Свій внесок у розвиток відносин двох країн робить і «Pro Helvetia». Так, 1994 р. «Pro Helvetia» був одним із перших європейських культурних фондів, який підтримував мистецтво молоді незалежної країни — саме за сприяння швейцарської інституції відбулися дні України у Швейцарії. А за кілька років симетричну подію було організовано в Україні. З 1999 р. у роботі програм «Pro Helvetia» з'явився східноєвропейський вектор [1].

Отже, багаторічний досвід роботи фонду «Pro Helvetia» може стати корисним для вітчизняних культурних інституцій, зокрема і для Українського культурного фонду. На нашу думку, особливо цінним може виявитися досвід «Pro Helvetia» у напрямі налагодження культурного діалогу між різними регіонами країни. Варто зауважити, що у згаданих двох інституціях є схожі підходи в роботі, спрямованій на розвиток культури й мистецтва, однак Український культурний фонд — іще дуже молода установа (створена 2017 р.) і нині перебуває на шляху ствердження.

1. Кива Н. Культурна політика Швейцарії та Фонд Pro Helvetia. URL: <https://cutt.ly/IbTaqyk>
2. Посольство України в Швейцарській Конфедерації та Князівстві Ліхтенштейн (за сумісництвом). URL: <https://cutt.ly/pbTp6tc>
3. Annual report 2019. Pro Helvetia. URL: <https://cutt.ly/ObTp7Am>
4. Federal Office of Culture. URL: <https://cutt.ly/obTpMNC>
5. Pro Helvetia. URL: <https://cutt.ly/tbTp1nP>

ЩОДО ВТРАТ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

А. І. КУДРЯЧЕНКО,

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

Кількість наукової, науково-політичної літератури, не кажучи про художні твори, щодо Другої світової війни і її складових невпинно зростає з кожним роком. Скажімо, за даними британської національної бібліографії лише на кінець ХХ ст. щотижня виходили друком (нові або перевидання попередніх) тільки англійською мовою 10 назв книг про Другу світову війну. Чинниками цього постають як інтерес широких кіл громадськості до проблематики найбільшого глобального конфлікту, так і імперативи виведення уроків із найжортовнішого досягнення миру, а також потреба переосмислити той перебіг подій, що призвів до фатальних наслідків. Зміна геополітичних координат облаштування Європи й світу за сучасної історичної доби по-своєму потребує формування відповідних історичних наративів для більшості учасників тогочасних доленосних подій. У цьому найбільшому військовому конфлікті в історії людства взяло участь близько 80% мешканців планети, бойові дії вели 2/3 наявних на той момент держав [1].

Мета роботи: дати оцінку втратам України у Другій світовій війні в контексті її внеску в перемогу.

Стосовно хронологічних меж Другої світової війни існують однозначно окреслені дати. Війна розпочалася 1 вересня 1939 р. із вторгнення військ нацистської Німеччини до Польщі, а завершилася 2 вересня 1945 р. беззастережною капітуляцією Японії. Під час війни було скоєно найбільші в історії злочини проти людства, а також застосовано атомну зброю. До армій сторін протистояння було залучено понад 110 млн чоловіків та жінок, а загинуло від 50 до 85 млн людей. Щодо питання генези і спускового важеля спіралі протиборства існує чимало розбіжностей та різних положень. До них належать твердження щодо особливої ролі Мюнхенської угоди від 29 вересня 1938 р. між Німеччиною та Англією і Францією, подальша політика замирення агресора й не створення системи колективної безпеки, укладання так званого пакту Молотова — Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. Цим питанням та різним нюансам присвячується все ширше коло наукової літератури, існують контрверсійні твердження та концепції [2].

Для сучасної України ці та низка супутніх питань постають як виклик для політичного класу будівничих держави, істориків, вони важливі й для біль-

шості громадян, небайдужих до вітчизняної історії і тих тяжких та тривалих воєнних випробувань. Адже цілком слушним є твердження, що практично не було такої української сім'ї, якої б не зачепило лихо тогочасних протистоянь. Складнощів до визначень воєнного лихоліття додають не лише часовий відтінок, але й рішучі зміни ідеологічно-економічних засад розбудови державності, прагнення сучасних політиків по-своєму скористатися засудженням тоталітарних ідеологій та держав, що їх уособлювали.

Вихідними для України були та залишаються суттєві константи, які мають бути головними при визначеннях, що зачіпають таку чутливу, але й достатньо непросту проблему, окреслену в назві. Відомо, що за тогочасних умов українські землі були розділені, а відповідно наш народ вимушено проживав у різних країнах, що так звана материкова Україна була Радянською та входила до складу Радянського Союзу. Важливо також враховувати, що Україна в нинішніх кордонах постала лише як суттєва складова післявоєнного облаштування. Тож різні регіони, які складають сучасну Україну, мали відповідні особливості щодо втягнення до перебігу лихоліття Другої світової війни. Отже, на самому початку спіралі воєнних випробувань постання та боротьба Карпатської України, яка уособлювала демократичні державотворчі інтенції українців, стала предтечею Другої світової війни [4]. Тобто на тлі здачі всіх позицій з боку тогочасної Чехо-Словацької держави і її союзників жертовне протистояння січовиків проти переважних сил угорських загарбників краю було свідомою боротьбою за Вітчизну. За даними сучасних дослідників, сукупні втрати карпатоукраїнців становили від 2 до 6,5 тис. осіб. Фахівці пояснюють різницю цих даних тим, що більшість з них загинула не в зіткненнях з регулярними угорськими частинами, а в результаті зачисток і розстрілів полонених, які проводили угорці та поляки [6].

Для українського П'ємонту — Карпатської України — в каталозі ворогів, окрім ідеологічно неприйнятної Кремля, чи не перше місце посідала тогочасна Варшава. Скажімо, в розпалі наступу нацистської Німеччини 14 вересня 1939 р. на Польщу А. Волошин і його урядовці надіслали до Берліна, на адресу А. Гітлера телеграму, в якій палко вітали перемогу німецької армії та прихід її на західноукраїнські землі. В телеграмі підкреслювалася «впевненість, що наші люди в Західній Україні, які до цього часу були пригноблені Польщею, приймуть героїв німецької армії на свою землю зі щирою радістю та розпростертими руками», що «українці розглядають цей історичний момент як перше справжнє започаткування дійсно лояльної співпраці між українським народом та великою німецькою нацією». Президент Волошин та міністри Ревей і Клотчурак на сам кінець телеграми по-нацистськи вітали лідера німецького народу й головнокомандувача німецької армії Адольфа Гітлера, а також його непереможну армію [8]. Тож такою була тогочасна дійсність і таким — різне ставлення українських

провідників до нацистської Німеччини та Польщі. Слід також враховувати, що майже 120 тис. українців Польщі були в лавах її збройних сил, які чинили спротив загарбникам, 8 тис. з них загинуло протягом місяця війни.

З'ясовуючи втрати українців за перебігу німецько-радянської війни, варто виходити з того, що прихід гітлерівських військ теж сприймали по-різному. Практично, в багатьох містах і областях були люди, які сподівалися не лише поквитатися з «радянськими утисками», але й з хлібом та сіллю зустрічали німецьку армію, приймали їх сторону. Причин цього явища було чимало, зокрема соціальна пам'ять про німецький окупаційний період 1918 р.

У подальшому ситуація значно різнилася. Адже жорстока окупаційна політика нацистської Німеччини, здебільшого нелюдське й дискримінаційне поводження з військовополоненими, її широкомасштабні акції Голокосту, помсти місцевому населенню, масові вивезення на роботи до Третього рейху, — все це не могло сприяти масовій лояльності до нової влади окупантів.

У цьому контексті слід узяти до уваги провал нацистського бліцкригу. Адже інформація про поразку німецької армії під Москвою прямо й опосередковано доходила до населення окупованих територій. Окрім військового значення цієї та інших невдалих воєнних операцій для нацистів, величезний вплив на мешканців загарбаних територій мало усвідомлення того, що радянська влада може повернутися на рідні землі. Цей чинник мав величезне значення щодо мотивації та поведінки людей у глибокому тилу. Нацистський окупаційний режим в Україні був одним з найжорстокіших у Європі. Безпосередньо своїми руками або з залученням «добровільних помічників» з місцевого населення нацисти знищили на нашій землі 1,5 млн. євреїв та 24 тис. ромів. Жахливими були масові страсти євреїв як у західних областях, так і в Києві та на Півдні й Сході українських земель.

З іншого боку, слід узяти до уваги масштаби воєнного протиборства: по всій українській території фронт прокотився щонайменше двічі, а в окремих регіонах і більше разів. Також не можна забувати про особливості формування військових частин Червоної армії, призови довоєнні та під час звільнення територій від нацистської окупації. Масовий героїзм на фронтах, зокрема на чотирьох українських, і в партизанських загонах — це також чинник, який потрібно брати до уваги при визначеннях втрат під час війни.

Україна зробила величезний внесок у перемогу над нацизмом та союзниками Німеччини. Лише на радянсько-німецьких фронтах у складі Червоної армії, за підрахунками дослідників, 2,315 млн уродженців України, в тому числі 1,718 млн українців. Ще близько 42 тис. українців загинули в складі збройних сил Німеччини. Отже, військові втрати уродженців України становили 2,357 млн. загинув, у тому числі 1,76 млн українців. Цивільні втрати уродженців України становили 3,696 млн загинув, у тому числі 1,1 млн українців. Разом військові втрати

і втрати цивільного населення серед уродженців України становили 6,053 млн загиблих, у тому числі 2,86 млн українців. Якщо до наведеної цифри втрат уродженців України додати ще 1,367 млн загиблих на українській території радянських військовополонених, які не були її уродженцями, то загалом кількість загиблих у роки Великої Вітчизняної війни на території України становитиме 7,42 млн осіб. На боці Об'єднаних Націй воювали українці як у складі Червоної армії СРСР (понад 6 млн), так і армій Великої Британії та Канади, Польщі, США і Франції, а також партизанського визвольного руху в самій Україні (понад 220 тис партизан і близько 100 тис. в УПА) — разом 7 млн осіб [3; 5, с. 57]. Вельми показово, що понад 2,5 млн українців були нагороджені радянськими та західними орденами й медалями. Із майже 12 тис. громадян СРСР, удостоєних найвищої бойової нагороди — Героя Радянського Союзу, понад 2 тис. були вихідцями з України, з них 32 — удостоєні цього звання двічі, а найкращий льотчик-ас радянської авіації Іван Кожедуб — тричі.

Жахливими були людські й матеріальні втрати України, їй було завдано величезної шкоди в усіх інших царинах життя. Українці зазнали людських втрат більше, ніж Велика Британія, Канада, США та Франція разом узяті. Кількість українських жертв можна порівняти з населенням сучасної Австрії або Угорщини.

У результаті бойових дій в Україні на руїни перетворилися її 720 міст і містечок, 28 тис. сіл, з яких 250 спалено вщент, 16,5 тис. промислових підприємств, також було зруйновано 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, вишів і науково-дослідних інститутів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, радгоспів і МТС. Окрім цього 10 млн чол. залишилися без даху над головою, майже 2,4 млн оstarбайтерів із теренів України було вивезено в нацистське рабство [3].

Низка дослідників слушно відносять до втрат України під час Другої світової війни й жертв радянських репресій. Зокрема, після вигнання нацистів серед них було близько 500 тис. репресованих у Західній Україні, а також у травні — червні 1944 р. було депортовано 230 тис. кримських татар, болгар, вірмен і греків [7, с. 142].

Друга світова війна — свідчення прояву патріотизму, великих подвигів воїнів-українців, що боролися проти нацизму. За важких умов панування тоталітарної системи, ціною незчисленних утрат вони захищали свій дім і свою велику Батьківщину. Україна належить до держав-переможниць і вона була співзасновницею Організації Об'єднаних Націй. Цей статус Україна нікому не віддасть ні в якому разі. Жива пам'ять про такі події є застереженням для будь-якої країни, вагомим аргументом на користь збереження незалежності, громадянського миру, єдності та злагоди у суспільстві. А також — запобіжним фактором від можливості повторення подібного сценарію.

1. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. К.: Книга пам'яті України, 2000. 872 с.
2. Віднянський С., Грицюк В., Лисенко О. Початок «Другої імперіалістичної війни» та «українське питання»: деякі дипломатичні, політичні, воєнні аспекти. Український історичний журнал. 2019. № 5. С. 4–24.
3. Внесок Українського народу в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні. URL: <https://cutt.ly/JbTo5yS>
4. Кудряченко А. Карпатська Україна у планах гітлерівської Німеччини // Русин. 2019. № 57. С. 271–293.
5. Лавер О. Загальні втрати українського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». Вип. 1 (32). 2014. С. 51–60.
6. Пагіря О. Опір у Карпатах. Як закарпатці боролися від угорської агресії в 1939 році, 2017. URL: <https://cutt.ly/2bTo6o3>
7. Пыхалов И. За что Сталин выселял народы? М.: Яуза-пресс, 2008. 480 с.
8. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Deutschlands (PAAAD). Bestand R — 104430. Pol. IV. Telegramm aus Praha 59 83 102/99 1850 Herrn Adolf Hitler Führer und Kanzler Aufgenommen Amt Berlin Ausgf. 14.9. um 20.24 Haupttelegraphenamt.

УДК 930.85

МОВОЮ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ: ВИВЕЗЕННЯ ФРАГМЕНТІВ ЖИВОПИСУ БРУНО ШУЛЬЦА

О. Г. ГУЛА,

кандидат історичних наук,
*Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства, м. Київ*

Архівні установи м. Києва містять у фондах величезні за обсягами та важливі за інформаційним наповненням збірки документальних джерел з єврейської історії, матеріали щодо різноманітних аспектів життя та діяльності єврейського народу. Проте іноді важливі архівні матеріали з єврейської історії можна знайти у складі справ, що на перший погляд, не стосуються єврейської тематики.

У Фонді 73 «Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (1992–1999), Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (2000–2011)» Центрального державного архіву зарубіжної україніки (далі — ЦДАЗУ) є документи [5] щодо ситуації з виявленням, переміщенням та зберіганням фрагментів настінного живопису Бруно Шульца. Хронологічно матеріали у справі охоплюють період від жовтня 2000 р. до серпня 2001 р. та є добіркою різнопланових джерел — офіційних листів, вирізок з газет, журналів, розшифровок повідомлень радіопередач і телевізійних програм, тощо.

Ця справа свого часу набула широкого розголосу в пресі насамперед через парадоксальність події та спроби знайти крайнього в ситуації, що склалася.

Однак з плином часу історія забулась і в наступні роки з'являлися тільки поодинокі повідомлення в ЗМІ. Питання актуалізувалося насамперед через появу останнім часом низки повідомлень про скандали з віднайденням і поверненням українських культурних цінностей відповідно до всіх норм українського й міжнародного законодавства [3].

Тому за мету дослідження ми поставили характеристику архівних джерел щодо вивезення з території України настінного живопису Б. Шульца.

Б. Шульц — відомий у світі письменник і художник, якого ставлять в один ряд з Кафкою, Прустом і Маркесом. Його творчість мала вплив на європейську культуру, твори перекладено майже 50 мовами. 1992 р. ЮНЕСКО проголосила роком Б. Шульца [1]. Він народився та працював у Дрогобичі, мав єврейське походження.

Вперше про настінний розпис, який Б. Шульц виконав на стінах дитячої кімнати вілли, яку зайняла для проживання родина німецького військового СС Ф. Ландау в 1941–1942 рр., заговорили на початку 2001 р. Вже в лютому заступник міністра у Міністерстві культури і національної спадщини за кордоном Республіки Польща С. Журовські звернувся до тодішнього Міністра культури й мистецтв України Б. Ступки з проханням негайно розпочати «спасіння та збереження такої цінної знахідки» [5, арк. 4].

Розписи виявили німецькі кінематографісти Б. і К. Гайслери, які приїхали у Дрогобич створювати фільм про життя й творчість Б. Шульца — «Знайти образи» [5, арк. 3]. На той час було відомо, що митець працював маляром при Ф. Ландау та розписав, окрім дитячої кімнати, казино, манеж для верхової їзди, віллу польського бургомістра. Власне, за цими фактами й мав зніматися фільм. 17 лютого було проведено експертизу та встановлено автентичність фресок.

Склалася ситуація, коли польська сторона акцентувала увагу на тому, що творчість Б. Шульца належить саме до польської культури, ізраїльська — про необхідність зберегти твори митця в Ізраїлі через його єврейське походження, а українські представники наполягали, що віднайдені фрески — національне надбання України (відповідно до статті 3 Закону України про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей) [2].

При цьому, як стверджували офіційні особи з Управління культури Львівської обласної державної адміністрації, при вивезенні фрагментів розпису до Ізраїлю було порушено чинне законодавство, адже дарчу власника помешкання не було підтверджено нотаріально й завірено печаткою. Поряд із цим, фрагменти живопису розміщувались у будинку, що є приватною власністю, а для взяття їх на державний облік відсутня правова база, що стосується саме окремих фресок [5, арк. 38].

Власник помешкання, М. Калюжний, згодом зробив заяву, в котрій пояснив причини, за яких погодився подарувати музею «Яд Вашем» у Єрусалимі 5 фре-

сок із настінного живопису [5, арк. 64] відповідно до статті 5 Закону України про культурні цінності [2]. Разом з тим, за інформацією з офіційного листа Голови Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей від 14 червня 2001 р. О. Федорука, по отримання дозволу на вивезення фресок за межі України ніхто не звертався [5, арк. 67].

Зрештою, 2008 р. між Міністерством культури і туризму України та Міністерством закордонних справ Держави Ізраїль було підписано Протокол, за яким настінні розписи Б. Шульца визнаються власністю й культурним надбанням України і надаються в тимчасове користування музею Яд Вашем на 20 р. з автоматичним продовженням на подальші п'ятирічні терміни [4].

З'ясування всіх причин та наслідків ситуації, що склалася, розтягнулося на десятиліття і яскраво продемонструвало ті проблеми, що існували в українському нормативно-правовому полі щодо алгоритму дій при вивезенні культурних цінностей за кордон. Поряд з цим події останнього часу показують, що проблеми збереглися й потребують нових підходів у вирішенні, насамперед — оперативної взаємодії усіх державних органів, відповідальних за збереження національної культурної спадщини, а також поглиблення співпраці із відповідними службами з пошуку та повернення культурних цінностей за кордоном.

1. Чому Бруно Шульц до сих пор не став своїм в Україні // Хадашот. 20 октября 2019. URL: <https://cutt.ly/0bToY7W>

2. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей. Закон України від 21.09.1999. № 1068-XIV. URL: <https://cutt.ly/FbToOav>

3. У МКІП розповіли, як Україна повертатиме вилучене в екстеріонала Маркова «скіфське золото». URL: <https://cutt.ly/ibToO5H>

4. Фрески Бруно Шульца як мінімум до 2028 р. зависли у Яд Вашемі // Варіанти. URL: <https://cutt.ly/WbToP1L>

5. Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ). Ф. 73. Оп. 2. Спр. 15. 123 арк.

УДК 94:008(436)«1939/1945»

МУЗЕЙ ФЮРЕРА В ЛІНЦІ

В. В. СОЛОШЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент,

*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

Культурні цінності — твори живопису часто ставали здобиччю і трофейним мистецтвом під час війн і збройних конфліктів. Це були найцінніші скарби, культурна спадщина народів і всього людства. У зв'язку з масштабним пограбуванням Європи напередодні та під час Другої світової війни, варто розглянути

історію добре відомого на Заході, але недостатньо відомого на пострадянському просторі музею в австрійському місті Лінц. Його створення було прямо пов'язане з пограбуванням європейських культурних цінностей в період панування націонал-соціалізму і художніми вподобаннями Адольфа Гітлера. Історію музею, який не відбувся в Лінці, висвітлювали західні вчені М. Г. Пулой [8], А. Рюдель [3], Б. Уіттер [5], А. Хойс [6], Б. Шварц [9], а також російські дослідники В. Аксенов [1], О. Мосякін [2], Т. Тимофєєва, В. Захаров [4] та інші. Найкращі та найдорожчі культурні цінності, за планом А. Гітлера, мали бути доставлені до міста Лінц, де й було заплановано втілити його давню мрію — створити найкращий і найбільший музей світу. За його баченням, спорудження «Музею фюрера в Лінці» було спробою зробити позитивний внесок у культурну політику Німецького рейху. Те, що експозиції цього музею більшою частиною складалися з пограбованих мистецьких колекцій євреїв, не викликало у фюрера моральних заперечень. Для його вибору цінних творів мистецтва головним критерієм було — належать чи не належать вони, за баченням А. Гітлера, до європейського «високого мистецтва» [9].

Мета роботи — визначити особливості наповнення музею в Лінці.

Перш за все, музей у Лінці мав стати чимось на зразок дзеркала, яке б показувало всю велич європейського культурного мистецтва, одночасно він транслював би на весь світ портрет державного діяча, який високо цінує і любить «високе мистецтво» [9]. Підкреслимо, що Гітлер впливав не тільки на підбір творів мистецтва для свого музею, а й на спорудження будівлі «Музею фюрера в Лінці», котру розглядав на тлі великих змін та у зв'язку з новим облаштуванням міста. Заснування такого музею дало б змогу не тільки втілити давню мрію Гітлера, а й реалізувати його архітекторські задуми.

Гітлер дуже цінував мистецтво XIX ст., перш за все, представників мюнхенської школи. Напрями в мистецтві XX ст. особливо експресіонізм, а також абстрактне мистецтво були для нього чужі й не зрозумілі. Тоді, коли експресіоністське мистецтво сприймали за кордоном і вважали «типово німецьким мистецтвом», високі представники нацистів були зовсім протилежної думки. Проте інший член партії, пізніше міністр пропаганди Йозеф Геббельс, дуже цінував художника-експресіоніста Еміля Нольде, який сам був членом партії і не протистояв панівному режиму. Навіть група студентів підтримувала ідеї націонал-соціалістів у Берліні, в ті часи офіційно представила свою позицію, яка підкреслювала, що саме твори Нольде показують, що це «чисто нордичне мистецтво», «молоде німецьке мистецтво» [9].

З 1920-х рр. Гітлер колекціонував твори живопису, а ретельніше взявся за цю справу вже після приходу до влади. Маючи Фонд у 300 млн рейхсмарок, Гітлер міг дозволити собі купувати дорогі картини. Загалом кістяк музею мали утворити шедеври старих майстрів німецької, нідерландської, італійської, фламандської та французької шкіл, а також унікальні твори декоративно-прикладного мистецтва. Також Гітлер любив роботи німецьких романтиків XIX ст., особливо Каспара Да-

вида Фрідріха. А найвищим досягненням світового мистецтва вважав дюссельдорфську школу. Чільне місце в експозиції музею в Лінці відводилося Північному Відродженню — роботам Дюрера, Гольбейна, Лукаса Кранаха Старшого, Альтдорфера. Також перевага віддавалася геніям італійського Ренесансу — Мікеланджело, Леонардо, Тиціану — і видатним майстрам живопису XVII ст. — Рубенсу, Рембрандту. Гітлер любив живопис Вермеєра, його картину «Астроном», вилучену в паризьких Ротшильдів, а також полотно «Косовиця» Пітера Брейгеля, захоплене в Чехословаччині. З французьких майстрів перевага віддавалася Буше і Шардену [1].

Варто зазначити, що першим особистим мистецтвознавцем фюрера був берлінський антиквар Карл Габершток. Агенти фюрера їздили Європою, купували для Гітлера на аукціонах і в антикварних крамницях твори мистецтва. Колекцію також поповнювали подарунки з різних країн. Після аншлюсу Австрії, коли в руки нацистів потрапила велика кількість скарбів, К. Габершток допоміг Гітлеру знайти фахівця, який допомагав би йому відбирати найкращі твори для музею в Лінці. Це був Ганс Поссе — найкращий музейний працівник Німеччини і директор Дрезденської картинної галереї, німецький мистецтвознавець, а з часом — спеціальний уповноважений Гітлера у створенні колекції музею фюрера. Г. Поссе вивчав мистецтвознавство, археологію й історію в Марбурзькому та Віденському університетах, 1903 р. захистив докторську дисертацію, працював музейним співробітником у Музеї кайзера Фрідріха в Берліні, був призначений асистентом директора Музею Вільгельма фон Боде. Завдяки зразковій роботі з фондами німецького, нідерландського й англійського живопису він отримав визнання в мистецтвознавчих колах, працював асистентом у Німецькому мистецтвознавчому інституті у Флоренції [8, 233–234]. Так, у червні 1939 р. Г. Поссе після аудієнції з Гітлером у Берліні отримав пропозицію втілити мрію фюрера — створити найкращий у світі «Музей фюрера німецької нації» в Лінці. Гітлер керувався, перш за все, тим, що Ганс Поссе був найбільшим знавцем живопису старих майстрів. Важливо також, що Поссе мав твердий характер і, як ніхто інший, міг відстоювати свої погляди, що відіграло важливу роль у підвищенні якості колекції. Професійно і непохитно він відкидав багато надзвичайно дорогих придбань: «не підходить» або «не відповідає рівню галереї, як я її собі уявляю». Зазвичай, коли фюрер мав справу з фахівцем, він однозначно сприймав критику. Поссе з ентузіазмом робив свою справу, на нього працювали десятки антикварів і секретних агентів гестапо, вони нищили Європою в пошуках майбутніх експонатів. Він мав пріоритетне право відбирати найцінніші твори. Спочатку це був живопис, але в липні 1941 р. йому надано право відбирати «також і на конфісковані скульптури, книги, меблі, зброю, килими і т. д. в разі, якщо вони можуть вважатися витворами мистецтва». Відразу ж після окупації будь-якої країни всі художні цінності «ворогів» і «неповноцінних народів» оголошувалися «прерогативою фюрера» й надходили в розпорядження Поссе, який відбирав найкраще для «місії Лінц». У євреїв він мав

право відбирати все. До інших застосовувалися вмовляння й заходи психологічного впливу. Застосовуючи вже відпрацьовані способи, Поссе купив за 700 тис. рейхсмарок у доктора Лебера шедевр Тиціана «Венера і Купідон».

Так, 14 грудня 1939 р. Поссе доповідав Борману про перші результати роботи в Австрії, де в його розпорядженні виявилася багатуша колекція творів мистецтва Луїса і Альфонса фон Ротшильдів, а також зібрання Бонді і польського графа Лянцкоронського, в яких окрім живопису зберігалися «античні твори з мармуру». Відбір для музею фюрера був найсуворіший. Підтвердження цьому — серед багатьох тисяч конфіскованих в Австрії творів мистецтва у жовтні 1939 р. Г. Поссе вибрав 85 безперечних шедеврів. Однак уже 31 липня 1940 р. багаторічковий список відібраних для музею в Лінці предметів включав 469 картин видатних майстрів XV–XIX ст. усіх провідних європейських шкіл, з яких 327 походило з приватних колекцій у Відні.

Джерелом збагачення музею фюрера в Лінці стали Нідерланди. У місцевому відділенні Роттердамського банку восени 1940 р. на ім'я Г. Поссе було відкрито спеціальний рахунок, на який з Берліна перераховувалися кошти для закупівлі творів мистецтва. Важливо, що до 23 січня 1942 р. на цей рахунок надійшло 7,5 млн рейхсмарок, у наступні півроку ще 2,7 млн, потім кошти надходили ще. У січні 1941 р. у Берлін було відправлено рисунки зі знаменитого зібрання Ф. Кенігса. 25 липня 1941 р. — 18 картин давніх європейських майстрів, зокрема шедеври Тінторетто й Ватто, були надіслані до Берліна. В лютому 1942 р. в Берлін із Гааги було передано 26 живописних полотен, включаючи три картини пензля Рубенса, «Чоловічий портрет» Рембрандта, «Видачу нареченої» Стена та інші. Для відбору найцінніших творів живопису було багато зроблено і в Італії. З березня 1941 р. до червня 1942 р. Поссе витратив на придбання творів мистецтва 7 651 488 рейхсмарок, купуючи експонати в Римі, Неаполі, Флоренції, Турині та Генуї [1]. Ганс Поссе відібрав для музею в Лінці 1200 першокласних картин старих майстрів, які представляли всі провідні європейські школи. Магістрат міста Лінц посмертно присвоїв Г. Поссе звання почесного громадянина. А обов'язки Г. Поссе фюрер змушений був розподілити між кількома експертами, які далі працювали з командами істориків мистецтв і арт-дилерами. З 1938 по 1945 рр. для «Місії Лінц» було відправлено близько 30 тис. творів мистецтва. Колекцію для музею фюрера збирали майже до кінця війни [4].

Можна зробити висновок, що головної вимоги А. Гітлера — належності творів, відібраних для музею, до європейського «високого мистецтва» — дотримувалися послідовно.

1. Аксёнов В. Любимый музей фюрера. Украденные сокровища (2003). Нева, Олма-Пресс 325 с.
2. Мосякин А. Г. (2014) Ограбленная Европа: Вселенский круговорот сукровищ. Амфора. 416 с.
3. Рюдель А. Мародеры. Как нацисты разграбили художественные сокровища Европы. URL: <https://cutt.ly/HbTprIt>

4. Тимофеева Т. Ю., Захаров В. В. «Особая миссия Линц»: музей, который так и не был создан. История, персоналии, документы. URL: <https://cutt.ly/nbTpaoQ>
5. Уиттер Б. Охотники за сокровищами. URL: <https://cutt.ly/WbTpuz2>
6. Heuss A. Kunst und Kulturgutraub. Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion. Heidelberg: Universitätsverlag C. WINTER, 1999. 385 S.
7. Puloy M. G. High Art and National Socialism. The Linz Museum as Ideological Arena // Journal of the History of Collections. (1996. № 8 (2). P. 201–215.
8. Schwarz B. Sonderauftrag Linz und «Führermuseum» // Raub und Restitution. Kulturgut aus jüdischem Besitz von 1933 bis heute. Hrsg.: Inka Bertz — Michael Dorrman, 2008. S. 127–140.
9. What Occurred at Linz: A Memoir of Forgetting: Hitler's Hometown has Disowned its Most Infamous Son, but a Writer Finds Signs of Him Everywhere. URL: <https://cutt.ly/lbTpiAc>

УДК 94.100.271

ВИЛУЧЕННЯ МАЙНА КАТОЛИЦЬКОГО ОРДЕНУ ЄЗУЇТІВ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ НІМЕЧЧИНИ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В. О. ГАВРИЛОВ,

аспірант,

*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

Проблема відносин між церквою та державними органами влади у постсекулярному суспільстві набуває все більшої актуальності. Помітна роль релігійних ідей та інституцій сьогодення спонукає західних і вітчизняних науковців до низки досліджень, в тому числі до висвітлення розвитку таких відносин на теренах Німеччини за часів панування нацизму.

В першу чергу, важливим видається назвати дослідження з даної тематики, які з'явилися у Німеччині. Зокрема, відносини єпископату з урядом нацистської Німеччини вивчали К. Дробиш [7] і К. Новак [11]. Діяльність церкви як інституції, що чинила політичний спротив нацистському режиму, досліджував історик У. фон Хьоль [9]. А. Мертенс [2] розглядав проблему штурму монастирів і нападу на католицькі церкви, В. Айхведе [5] описував пограбування як німецьких, так і радянських церковних реліквій, проаналізував долі розшуканих цінностей та їх власників після війни й на сучасному етапі. Серед українських істориків, які досліджують католицьку церкву в часи Другої світової війни, варто виокремити професора Е. Бистрицьку [1]. Проблеми вилучення церковного майна в роки Другої світової війни порушували українські дослідники С. Кот [4], В. Солошенко [5], Н. Кашеварова [3].

Метою даної роботи є показати головні події, пов'язані з відчуженням церковного майна ордену єзуїтів на теренах Німеччини у роки Другої світової війни,

проаналізувати ідеологічну мотивацію партійного керівництва Третього Рейху в політиці боротьби з католицькою церквою.

З огляду на високий відсоток християнських вірян, влада Німеччини діяла з урахуванням принципу довгострокової стратегії боротьби з релігійними організаціями, а саме — частково дозволяючи їхню діяльність, однак у підсумковому прагнула якнайбільше обмежити вплив християнської спільноти на населення. У вересні 1939 р. Гімлер заборонив акції з відчуження церковної власності. В червні 1940 р. Гітлер, у відповідь на прохання Гейдріха заборонити Орден єзуїтів, заявляв, що «хоче уникнути усіх не терміново необхідних заходів, які могли б спровокувати погіршення ставлення церкви до держави та партії». Він підкреслював, що з тактичних міркувань треба відкласти рішення церковної проблеми до сприятливіших часів. При цьому він різко засуджував антицерковну кампанію, називаючи її злочином проти нації, адже, на його думку, ніяка «партійна ідеологія» не в змозі замінити релігію [2, с. 335]. Водночас, за спогадами міністра озброєння А. Шпеєра, в колі однодумців Гітлер дозволяв собі різкіші висловлювання, та заявляв, що розбереться з церковниками, як тільки це питання буде на часі, ймовірно, після завершення військових дій.

Активна фаза конфронтації між католицьким орденом і владою Німеччини розпочалося з 1940 р., а саме з наказу Служби безпеки рейхсфюрера СС (СД) від 11 травня 1940 р., в якому містилося звернення до усіх відомств та служб поліції про необхідність вилучати монастирське майна з метою передачі його в користування вермахту. Масове вилучення будинків та майна, що належало ордену єзуїтів (Спільнота Ісуса) розпочалося з березня 1941 р.

Варто зазначити, що тиск здійснювався не тільки на духовенство, але й на світських членів ордену, зокрема на військовослужбовців. Відтак, 31 травня 1941 р., був опублікований таємний наказ Гітлера, згідно з яким військовослужбовці вермахту, що належали до ордену, звільнялися, переводилися в резерв та оголошувалися непридатними до дійсної строкової служби [2, с. 337]. Люди, що звільнялися від військової служби, в німецькому суспільстві того часу фактично вважалися особами другого сорту, також їм не дозволяли вивчати й викладати теологію в університетах.

Чергова експропріація церковного майна сталася влітку 1941 р. Зокрема в Нижньонімецькій провінції з червня по вересень 1941 р., було вилучено майже всі орденські приміщення. Верхньонімецькій провінції, завдяки активній діяльності її голови А. Рьошу, вдалося протриматися до 1943 р. Як правило, приміщення ордену перелаштовували під лікарні та лазарети.

Оскільки Гітлер відтермінував остаточне «вирішення» церковного питання на післявоєнні часи, його активно вирішували Гімлер, Гейдріх, Борман та Розенберг. У промовах вони послуговувалися антиклерикальними наративами та використовували надану згаданими наказами свободу дій для наступу на като-

лицьку церкву й орден єзуїтів [10, с. 46]. Так, за вказівкою Гімmlера в період між 1940 і 1942 рр., по всьому рейху було експропрійовано майно понад 300 монастирів і католицьких установ.

Натомість ще в Гаазькому воєнному порядку від 1907 р. з урахуванням правової складової було чітко прописано, що твори мистецтва й науки, заклади, присвячені службі Божій, доброчинності, викладанню, мистецтву, на окупованій території захищені від нападу окупаційної влади, незалежно від того чи перебувають вони у приватній чи в публічній власності [5].

Понад 10000 членів ордена було виселено з їхніх помешкань. Гестапо та СС до кінця війни інтернували їх у спеціально створений блок для священиків концтабору Дахау (грудень 1940 р.). В цілому таких було 2720 священнослужителів, з яких 1780 були родом з Польщі та 447 (411 католицьких і 36 протестантських) з Німеччини. Понад 40% з них не пережили терор і насильство, якими супроводжувалося перебування в концтаборі [6, с. 134].

Така політика німецької влади спонукала католицький єпископат до рішення про збирання свідчень про порушення прав людини у країні. В зв'язку з цим, 26–27 травня 1941 р. в Берліні було скликано конференцію намісників усіх католицьких монастирів Німеччини. В умовах постійної загрози монастирям було вирішено змінити форму керівництва орденами, зробити її мобільнішою, скасувати, зокрема, деякі католицькі цивільні союзи і вберегти тим самим орденську організацію від атак з боку влади. Було ухвалено створити регіональні управління та призначити, регулярні зустрічі монастирського керівництва п'яти найважливіших районів — Берліна, Бреслау, Кельна, Мюнхена та Відня — для постійного обміну думками і організації оперативних дій у невідкладних ситуаціях [2, с. 341].

На конференції також підкреслювалося, що народ не розуміє, чому гестапо закриває церкви, і далі молиться перед закритими дверима, зазначалося, що не потрібно так просто віддавати майно ворогам церкви, що слід подумати про хворих, бідних, пенсіонерів. Рекомендувалося єпископату заступатися за заарештованих і несправедливо скривджених.

Останній раз напасти на монастирі нацистська влада намагалась у липні 1943 р., шляхом розформування монастирів Ельзасу та Лотарингії. У відповідь на це, члени ордену єзуїтів направили листи протесту в усі партійні та державні інстанції. Влітку 1943 р. фюрер видав указ про призупинення конфіскації майна католицьких монастирів, таким чином забороняючи гауляйтерам самостійно проводити відчуження церковного майна на користь держави [2, с. 344].

Підсумовуючи, варто зазначити, що політика Третього Рейху щодо католицької церкви була досить неоднозначна. З одного боку, виходячи з тактичних міркувань, влада не забороняла повністю діяльність католицьких орденів, розуміючи великий відсоток релігійного контингенту серед військових та населення Німеччини, намагалася адаптувати монастирську діяльність під власні потреби. Але з ін-

шого боку, стратегічно, і, що важливіше, експропріюючи церковне майно, ведучи політику нівелювання діяльності духовництва як морального авторитету нації, в цілому проводила політику знищення католицької церкви на теренах Німеччини.

1. Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.) : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. 416 с.
2. Бровко Л. Н. Церковь и Третий рейх. СПб., 2013. 471 с.
3. Кашеварова Н. Дослідження долі культурних цінностей періоду нацистської окупації під час Другої світової війни в Україні (1992–2019) // Повернення з Німеччини в Україну грамоти Петра I Іоасафу Кроковському 1708 року: Матеріали урочистого передання грамоти та українсько-німецького колоквіуму 30 травня 2019 р., присвяченого історії унікального документа Софійської колекції / НАН України. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. К., 2019. С. 99–102.
4. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. ХХІ ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
5. Солошенко В. В. Захист культурних цінностей у період війн і збройних конфліктів. Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал. 2018. № 2 (6). С. 187–205.
6. Христианство в общественной, политической и духовной жизни Германии в XX веке: сборник статей российских и немецких историков / отв. ред. К. Кроуфорд, Т. А. Некрасова. М.; Берлин. 2017. 307 с.
7. Drobisch K. (Hrsg.). Christen im Nationalkomitee «Freies Deutschland». Dokumente. Berlin, 1973.
8. Eichwede W., Zubkova E. Zur Anatomie der Kunstraubs. Die Kunst als Opfer deutscher und sowjetischer Politik im Zweiten Weltkrieg. URL: <https://cutt.ly/pbToDBL>
9. Hehl U.v., Kösters Chr. (Bearb.-). Priester unter Hitlers Terror. Eine biographische und statistische Erhebung. 2 Bde. Paderborn, 1996.
10. Mertens A. Himmlers Klostersturm. Der Angriff auf katholische Einrichtungen im Zweiten Weltkrieg und die Wiedergutmachung nach 1945. Paderborn, 2006.
11. Novak K. Kirche und Widerstand gegen Nationalsozialismus 1933–1945 in Deutschland // Nicolaisen C. (Hrsg.). Nordische und deutsche Kirchen im 20. Jahrhundert. Göttingen, 1982.

УДК 94(477):355.1-058.65

ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ЩОДО ГОЛОКОСТУ ТА ТРАГЕДІЇ БАБИНОГО ЯРУ

Ш. Ш. РАМАЗАНОВ,

кандидат історичних наук, доцент

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Ф. Л. ЛЕВІТАС,

доктор історичних наук, професор,

Київський університет імені Бориса Грінченка

Пам'ять про Голокост — нацистську політику остаточного вирішення єврейського питання з другої половини ХХ ст. стала формуватись як важлива складова європейського і світового гуманітарного простору. Найбільші міжнародні центри вивчення історії Голокосту постали, насамперед, в США та Ізраїлі.

Мета роботи — простежити, як політика пам'яті про Голокост і Бабин Яр формувалася в СРСР.

Весь історичний час в СРСР, де правляча партія декларувала дружбу та єдність народів Радянського Союзу, трагедія єврейського народу, який втратив 6 млн. своєї людності залишалася за дужками історичної пам'яті і наукової проблематики. Колишній малолітній в'язень гітлерівського гетто, громадський діяч та історик Б. Забарко згадував: «Не збиралися свідчення і спогади тих, хто пережив нацистський геноцид, хто воював з нацистами в партизанських загонах. Тема Голокосту замовчувалась і не висвітлювалась в жодному випадку з історії СРСР і УРСР» [7, с. 10–11]. Політика радянської номенклатури в єврейському питанні сформувалася ще в 1920–1930-х рр. у кремлівському оточенні Й. Сталіна. Внутрішньопартійна боротьба за лідерство в партії після смерті В. Леніна викликала хвилю антисемітських настроїв в СРСР. Імена євреїв за етнічним походженням Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва стали синонімами «ворог народу», «шпигун», «шкідник», «контрреволюціонер». Сам кремлівський диктатор не міг не реагувати на стурбованість поширення юдофобії в СРСР західних демократій. 12 січня 1931 р. в інтерв'ю американському телеграфному агентству про ставлення до антисемітизму в Радянському Союзі Сталін з притаманним для нього цинізмом відзначив, що це явище вороже радянському суспільству, а активні антисеміти караються за законом [6, с.6]. А в цей час провідні радянські засоби інформації друкували розлогі статті про розкрадання соціалістичної власності, нероб, бажаючих пожити за народний рахунок людей здебільшого з єврейськими прізвищами. Після підписання пакту з нацистами 23 серпня 1939 р. радянська преса взагалі припинила друкувати матеріали про анти єврейську політику Гітлера. І коли німецькі війська напали на СРСР — радянські євреї цілком виявилися непередготовленими до рокових подій — більшість з них не встигли евакуюватися і загинули від куль гітлерівців. Від перших місяців війни радянська преса нічого не сповіщала про масове вбивство євреїв айнзацгрупами СС, військовими Вермахту. Якщо про злочини нацистів і сповіщалося, то без акцентів на національну належність жертв, більшість з яких були євреями. Політика замовчування Голокосту перетворилася на катастрофу для всіх євреїв, які опинилися в силу обставин по інший бік фронту [4, с. 33]. Трагедія Бабиного Яру восени 1941 р. стала першим наймасштабнішим виявом Голокосту в Європі. І хоча навколо кількості жертв серед дослідників геноциду згоди немає і по теперішній час, варто звернутися до статистики окупантів — напередодні масових страт в столиці України перебувало приблизно до 150 000 євреїв-киян, які не встигли евакуюватися та біженців-євреїв з правобережної України [10, с. 277]. В листопаді 1941 р. радянські засоби масової інформації вперше повідомили про масові вбивства євреїв у Києві. В кінці 1941 р. такі повідомлення стали систематичними. Існує думка, що в такий спосіб радянське ке-

рівництво намагалося привернути увагу єврейських громад США і Великої Британії щоб одержати військову і фінансову допомогу від урядів цих країн. 1 січня 1942 р. Вашингтонська конференція 26 країн антигітлерівської коаліції проголосила про необхідність покарання нацистів за злочини проти людства і людяності. Цього ж, 1942 р., потяги з євреями зі всієї окупованої нацистами Європи рушили до таборів смерті в Польщу. А в Радянському Союзі почала розгортатися чергова кампанія проти «єврейського засилля» в культурі та мистецтві [9, с. 245]. З початком визволення території України від нацистів розкрилась вся трагічна картина Голокосту. Але коли в Україну почали повертатись поранені, інваліди, евакуйовані — їх зустріла повна байдужість і знущання з боку представників радянської адміністрації. До цього додалась активна робота гітлерівської агентури, яка поширювала чутки, що євреїв на фронті ніхто не бачив [13, с. 176]. На відміну від офіційної влади справжню солідарність з єврейським народом виявили українські поети М. Бажан, М. Рильський, В. Сосюра, П. Тичина, які присвятили свої поезії трагедії Голокосту і мороку Бабиного Яру. Від осені 1943 р. в яругах на Сирці почала роботу надзвичайна комісія по розслідуванню злочинів нацистів. В червні 1945 РНК УРСР прийняла рішення про будівництво пам'ятника в Бабиному Яру. А з 1946 р. на місцях київської трагедії почалися стихійні мітинги пам'яті киян [8, с. 101–102].

Початок «холодної війни» спричинив новий спалах антисемітських настроїв в СРСР. До того ж провалилась ідея Сталіна перетворити проголошену ООН державу Ізраїль на радянський форпост на Близькому Сході [14, с. 419–420]. Боротьба з «безродним космополітизмом», «генетиками», «кібернетиками», «імперіалістичною сіоністською агентурою», «лікарями-отруйниками в білих халатах» завершили останню сталінське десятиліття. Смерть Сталіна зупинила масову депортацію євреїв у віддалені райони СРСР, де більшість з них повинна була загинути [1, с. 402]. Після фіналу кремлівського тирана більшість єврейських діячів було реабілітовано. Але антисемітська параноя зберігалася серед найвищих ешелонів влади, насамперед, силових структур — КДБ [14, с. 426]. У таких історичних умовах тема Голокосту і Бабиного Яру опинилась за дужками історичних досліджень. Ідеологічної обструкції з боку партійної номенклатури зазнали вірш-реквієм Є. Євтушенка «Бабин Яр» (1961 р.) та роман-документ А. Кузнецова з однойменною назвою (1966 р.). Влада почала активно протидіяти киянам, які намагались кожного року 29 вересня вшановувати пам'ять нацистських жертв за часи окупації. З тогочасної літератури про історію Великої Вітчизняної війни майже зникли сторінки участі єврейського народу в боротьбі і перемозі над нацизмом. На місці масових розстрілів на Сирці виникло міське звалище. Частину яруг було заповнено технічними водами з київських підприємств. Органами міліції були зафіксовані випадки вандалізму, розкриття поховань з метою знайти цінні речі з боку антисоціальних елементів. 13 березня 1961 р. весняні води прорвали земляну дамбу. Водяний вал висотою 14 м

зі швидкістю 5 м/с рушив через Сирець на Куренівку. Загинуло біля 1500 людей. І тоді міська влада вирішила ліквідувати Бабин Яр, забудувавши Сирецькі яруги новим масивом з парками і атракціонами [2, с. 12, 19, 28].

Після підписання Гельсінського заключного акту 1975 р. вище керівництво СРСР мусило показати міжнародній спільноті певні кроки щодо лібералізації країни. Так було дано старт на спорудження меморіалу, який урочисто відкрили 2 липня 1976 р. Вище партійне керівництво на відкритті меморіального комплексу «Радянським громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами» було відсутнє. Треба підкреслити, що український авторський колектив скульпторів і архітекторів на чолі з народним художником М. Лисенком постійно перебував під тиском ЦК КПУ. Керівникам проекту неодноразово доводилось чути що в державі не має коштів на будівництво грандіозних меморіалів тим, «кого як баранів із кулемета побитих» [11, с. 105].

Кінець 1970-х — середина 1980-х рр. відзначені в СРСР новими антисемітськими кампаніями в зв'язку з виїздом радянських громадян єврейської національності до Ізраїлю та США. На супротив світовому імперіалізму розгорнулися заходи щодо протидії збереження пам'яті жертв Голокосту. 1980 р. Держкіно УРСР почало готувати документальний фільм, який засуджував фашизм і мав дати відсіч сіонізму [12, с. 9–30]. 1982 р. «Военно-исторический журнал» піддав сумніву, що нацистами в роки війни було знищено 6 млн. євреїв. 1986 р. побачила світ книга Т. Першиної «Фашистський геноцид на Україні 1941–1945», в якій авторка висловила думку, що у вбивствах євреїв брали активну участь їх єдиновірці-сіоністи [3, с. 161]. На захист єврейського народу і збереження історичної пам'яті, із засудженням національної політики КПРС виступили генерал-фронтовик П. Григоренко, літератори В. Некрасов, І. Дзюба та ін.. З початком перебудови в СРСР активізувався український національно-визвольний рух. Українські діячі: Б. Олійник, І. Драч, Д. Павличко, С. Тельнюк та ін. взяли найактивнішу участь у створенні Республіканського товариства єврейської культури. Саме це товариство, яке очолив громадський діяч І. Левітас, стало ініціатором багатьох досліджень з історії Голокосту і Бабиного Яру. За його ініціативи побачив світ повний текст роману-документа А. Кузнецова «Бабин Яр», де вражені читачі мали прочитати про нацистський геноцид і сталінський Голодомор на Україні 1932–1933 рр. За короткий час Єврейському товариству вдалося відновити імена понад 2500 українців, які в роки Другої Світової рятували євреїв від нацистів і були нагороджені високими званнями «Праведників народів Світу». За радянської доби КДБ СРСР всіляко протидіяло розшукам героїв-українців, тому наведені відомості можуть бути значно більшими [5, с. 156–157].

Таким чином, з кінця Другої світової війни аж до кінця 1980-х рр. пам'ять про Голокост в Радянському Союзі була фактично табуована. Хоча на офіційному рівні ніхто не заперечував сам факт знищення євреїв, однак виділення їх в окрему ка-

тегорію жертв не допускалось і обмежувалося державою як не бажану. Якщо і говорилося про злочини нацистів, то без вказівки на національну приналежність жертв, більшість з яких були євреями. Крім того, нівелювалося число загиблих євреїв шляхом заниження їх кількості або вказівки неточних даних.

1. Антонов-Овсиенко А. Портрет тирана. М.: Грегори-Пейдж, 1994.
2. Анисимов О. Куренівський апокаліпсис. К.: Факт, 2000.
3. Арад І. Холокост. Катастрофа європейського єврейства. 1939–1945. Ієрусалим: Яд-Ва Шем, 1990.
4. Айзенштат Я. О подготовке Сталиным геноцида евреев. Ієрусалим: Министерство Абсорбации, 1991.
5. Гроссман В., Эренбург И. Черная книга. К.: Обериг, 1991.
6. Бабин Яр. Історія і пам'ять / ред. Гриневич В., Магочій П. К.: Дух і літера, 2016.
7. Забарко Б. Живыми остались только мы. Свидетельства и документы. К.: За друга, 2000.
8. Карамаш С. Бабин Яр — у трагічних подіях 1941–1943 років. Історія і сучасність (історико-архівне дослідження) К.: КММ, 2014.
9. Костырченко Г. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. М.: Международные отношения, 2001.
10. Левитас И. Герои и Жертвы. К.: Астарта, 1997.
11. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої Світової війни. К.: Вирій, 1997.
12. Мицель М. Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра. // Голокост і сучасність № 1. УВЦВІГ. 2007.
13. Советские евреи пишут Илье Эренбургу 1943–1946 / ред. Альтшулер М., Арад И., Краковский Ш. Ієрусалим: Яд-Ва Шем, 1993.
14. Эндрю К., Гордиевский О. КГБ от Ленина до Горбачева. London Sydney Auckland Toronto: Notabene, 1992.

УДК 94 (9)+314.6

РОЛЬ ЖІНКИ В АВСТРАЛІЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ СЕРЕДИНИ ХХ СТ.

О. В. РОМАНЕНКО,

кандидат політичних наук,

*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

Гендерні питання в історії Австралійського континенту середини ХХ ст. становлять інтерес для українських та зарубіжних дослідників. На нашу думку, визначити, яку роль відігравала жінка в перші десятиліття історії новоствореного Австралійського Союзу, цікаво для гендерних студій, дослідження повсякденного життя, культурно-історичної пам'яті, гармонізації суспільних процесів та розвитку культури Австралії. Адже саме жінка відповідала за виховання дітей, які в подальшому творили історію країни. Саме в цей час, окрім традиційної ролі, дівчата почали усвідомлювати себе як активних членів суспільства, до-

помагати іншим, створюючи осередки доброчинності, виходячи на роботу та займаючись «традиційно чоловічими» справами: мистецтвом, спортом та авіацією.

Отже, постає завдання розглянути, яким було становище жінки в австралійському суспільстві середини ХХ ст. та визначити, які професії й нові можливості відкривалися перед ними в цей період.

Традиційна роль жінки: родина та виховання дітей. До традиційних домашніх обов'язків австралійської жінки, окрім турботи про дітей, можна віднести піклування про домашню худобу, прибирання, готування їжі. А також — іншу дрібну допомогу на фермі.

Родини в Австралії від самого початку прибуття колоністів були багатодітними — ідеалом вважалося «чим більше, тим краще», оскільки кожна дитина — це помічник на фермі або в домашньому господарстві. Зазвичай, сім'я мала від трьох до п'яти дітей. Цей розрив кількості дітей пов'язаний із високою дитячою смертністю й важкими умовами існування на перших етапах заселення європейцями континенту. В австралійських жінках цінувалися міцне здоров'я й фізична активність: щоб витримати вагітність і численні пологи, при цьому виховуючи старших дітей та поранючись по господарству, необхідно було мати неабиякі витривалість і силу духу.

В середині століття середня кількість членів родини зменшилась і це призвело до нових пошуків місця жінки в системі соціальних відносин. За словами Д. Рікарда, «заново треба було ідеологічно інтерпретувати поняття дому», а «модернізація дому, в якому жила родина, виражала прив'язаність до таких понять, як ефективність та оптимізація» [4, с. 136]. Натуральний приріст населення у цей період зменшився, як і смертність серед немовлят, покращилися гігієна та стан здоров'я населення Австралії. Родина стала меншою за розміром (багатодітні родини почали асоціювати з ірландським походженням) [2, с. 143–144], відбулися суттєві зміни в головному місці «існування» жінки — кухні, що стала меншою та звідки «зникає стіл, за яким збиралася вся родина, що теж впливає на подальшу комунікацію всередині родини» [4, с. 137]. Меншу кількість дітей, яких потрібно було виховувати, зрівноважував більший натиск на обов'язки батьків, зокрема матері.

Харитативна активність як новий напрямок діяльності жінок. Уже на кінець ХІХ ст. жінки, особливо з середнього класу, почали активно допомагати в доброчинних організаціях, культурних спільнотах, а потім — у організаціях з боротьби проти алкоголізму й самого алкоголю [2, с. 36]. У ХХ ст. ця діяльність тривала. Цікаво, що благодійні та релігійні організації допомагали нужденним, якими вважалися розумово хворі, особи з інвалідністю та літні люди, але не безробітні. Вважалося, «що особи здорові, але без роботи не заслуговують допомоги від держави, що більше вона могла б їх здеморалізувати» [2, с. 81].

На початку ХХ ст. все більше жінок почало шукати роботу найманими працівницями, що не особливо вплинуло на розподіл ролей у сім'ї — жінка мала так само робити всі домашні справи й виховувати дітей.

Жінки й робота в Австралії. Основна робота, на яку могли розраховувати незаміжні жінки на початку XX ст., була посада служниці. Дівчата ж шукали іншої долі: «з плином часу стало очевидним, що жінки хочуть працювати на фабриках», і незважаючи на важку працю, «...на виробництві вони мали знайомих, свою власну робочу культуру, в той час як праця служницею означала самотність» [4, с. 87].

1907 р. суддя Генрі Б. Хіггінс видав «вирок в справі комбайна» (harvester judgement) [1, с. 7], к якому підрахував, що праця низкокваліфікованого робітника, який має на утримання родину з п'яти осіб (що складалася з батька, матері та трьох дітей), становить 7 шилінгів на день [2, с. 79]. Ця сума з оплати праці стосувалася виключно чоловіків. Жінки, крім рідкісних винятків, за таку саму роботу отримували значно менше, як правило, лише половину зазначеної суми [2, с. 79–80].

Перша світова війна поглибила класовий, расовий та релігійний антагонізм, що існував у австралійському суспільстві: «чоловіки і жінки й надалі одружувалися, але більша частина їх життя проходила в різних культурних колах» [4, с. 151]. До того ж економічна криза 1930-х рр. поглибила різницю між робітничим і середнім класами.

Перша світова війна та велика депресія вплинули й на розподіл ролей у родині — занепала вага батька як утримувача родини, жінки з робітничого середовища знаходили роботу, в якій попередньо відмовили їхнім чоловікам, але, як уже зазначалося, за меншу платню. Часто після повернення з війни батько «будучи безробітним... відчував себе чужим у власному домі, в той час, коли важкий стан родини ставив ще більше економічних викликів господарським навикам жінок-господинь» [4, с. 139]. Усе частішому працевлаштуванню жінок чинили спротив профспілки, що бачили нечесну конкуренцію з боку жінок (як дешевої робочої сили) та поборники моралі (з метою «зберегти родини», позбутися експлуатації жінок і дітей на виробництві).

Водночас жінки впевнено «відвойовували» місце в традиційно чоловічих галузях діяльності. В період Першої світової війни та після неї все більше жінок цікавили професійним спортом, наприклад: тенісом (Дарфна Ахерст, Джоан Хартіган), легкою атлетикою (Крісті Дам), плаванням (Неллі та Емілі Реналс). На фоні формування й поширення «пляжної культури» (вперше «відкрито» виходити на пляж жінки почали ще 1904) це спричиняло моральні дискусії, зокрема католицька церква засуджувала перебування жінок разом з чоловіками в купальному одязі на пляжі [4, с. 151]. Поряд з популярністю глядацьких видів спорту серед міського середнього класу виникає потреба у рекреації. Скорочення годин праці, поліпшення умов життя, зокрема розвиток громадського транспорту, масове виробництво велосипедів і автомобілів пришвидшило активну популяризацію «відпочинку на природі» (outdoor recreation) та розвиток національних парків [3, с. 152].

Цікавим стало те, що жінки знайшли себе і в авіації (Мері Бадфорд, Мод «Чуббі» Міллер). Розвиток повітряного транспорту став можливим завдяки гарним погодним умовам, потребі подолати великі відстані та сполучити віддалені населені пункти країни між собою. Австралійці «охоче взялися розбудувати цей вид сполучення», а «піонери цивільної авіації накопичували досвід під час війни в Австралійському літальному корпусі (AFC, Australian Flying Corps)» [2, с. 147].

Висновки. З початку до середини ХХ ст. середня кількість членів родини зменшилась і це призвело до нових пошуків ролі й місця жінки та родини в системі соціальних відносин. Прагнення австралійських жінок знайти своє місце серед різних професій надалі зростало, хоча традиційно жінка отримувала значно меншу від чоловіка зарплатню на тій самій посаді, бо вважалося, що праця жінки має служити виключно її утриманню або доповнювати дохід чоловіка чи батька. В той час, коли зарплата чоловіка мала бути джерелом утримання цілої родини.

Післявоєнний період став початком змін у традиціях. Хоча в суспільстві надалі домінували «чоловічі» професії, а роль жінки зводилась до дому та родини, технічний прогрес, зокрема в побуті давав жінкам більше вільного часу для участі в соціальному, культурному, навіть політичному житті країни.

1. Hogan J. Australian Trade Unionism in Documents. Melbourne, 1986. 289 p.
2. Lencznarowicz J. Australia. Warszawa: TRIO, 2005. 488 s.
3. Powell J. M. Historical Geography Modern Australia: The Restive Fringe (Cambridge Studies in Historical Geography). Cambridge New York Port Chester Melbourne Sydney: Cambridge University Press, 1991. 424 p.
4. Rickard J. Australia. Historia Kultury. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994. 566 s.
5. Smaal Y., Featherstone L. The family in Australia // Journal of Australian Studies. 2013. Vol. 37. Issue 3. P. 279–284.

УДК 320(477.87)«1953–1964»

ПОЛІТИЧНА ВІДЛИГА НА ЗАКАРПАТТІ (1953–1964)

Н. Ф. ВАРОДІ,

кандидат історичних наук,

Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II

1 березня 1953 р. помер Й. В. Сталін. Про його смерть світ повідомили 5 березня. 1953–1964 рр. називають «відлигою», добою хрущовських реформ, дедалінізації та лібералізації. Враховуючи зростання рівня життя мешканців та послаблення диктатури, це десятиліття належить до найпозитивніших періодів

в історії Радянського Союзу. Оновились економіка, наукове й культурне життя. М. С. Хрущов ініціював різноманітні реформи. Так, замість міністерств було створено децентралізовані економічні ради, також створювалися великі колгоспи, радгоспи, профтехучилища й політехнічні інститути. Активно будувалися багатоповерхівки. Втім, незабаром відбулися призупинка реформ, нова централізація, що й призвело до поразки М. С. Хрущова [14, с. 369]. Для створення повнішого уявлення про цей суперечливий період важливо розглянути його особливості в різних регіонах союзних республік.

Мета роботи — визначити ключові риси «відлиги» в Закарпатській обл., створеній у складі Української РСР незадовго до цих подій (22 січня 1946 р., після приєднання цих земель за Договором між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. [1, с. 204]).

Важливу роль у житті Закарпаття відіграла адміністративна реформа 1953 р. Змінилися статус і назви багатьох населених пунктів, вулиць, залізничних станцій тощо [12, с. 282].

1953 р. на Закарпатті з розмахом святкували 50-річчя заснування Комуністичної партії, про цю урочисту дату багато писали в місцевій пресі [4, с. 1–34].

1954 р. почалося підняття цілини, багато закарпатських комсомольців почало нове життя на малозаселених землях Середньої Азії та Сибіру [12, с. 28].

В січні 1954 р. почалася підготовка до святкування 300-річчя возз'єднання України та Росії. Для цього було створено спеціальну комісію на чолі з Олексієм Кириченком [5, с. 1–32]. У ході організації заходів виникла ідея зобов'язати керівників фабрик і господарств знайти в Росії партнерів за соцзмаганням. Наприклад, у містах-побратимах. Так, Берегівська швейна фабрика налагодила стосунки з Московською фабрикою № 16 «Красная швея», а Берегівський винзавод — із колективом Ленінградського заводу вин «Коминтерн». Для перемоги в соцзмаганні колективи брали на себе соціалістичні зобов'язання, в кожному кварталі обмінювалися делегаціями для вивчення досвіду «конкурентів», для впровадження у власне виробництво певних інновацій. Соцзмагання мало численні формальні вимоги: наприклад, було необхідно звернутися з офіційним листом про виклик на змагання. Таке звернення читали на зборах усього трудового колективу. Делегації прийнято було зустрічати з великою помпезністю. Насправді досвід колег за змаганням не був особливо корисним, бо умови й можливості виробництва на Закарпатті дуже відрізнялися. Так, Московська фабрика «Красная швея» виробляла переважно жіночу білизну, а Берегівська швейна фабрика — жіночий та чоловічий верхній одяг. До того ж фабрики використовували різні технології, верстати й обладнання. Втім, після XX з'їзду Компартії СРСР соцзмагання набуло ще більшого розмаху [6, с. 1–53].

Радянське життя протікало під гаслами інтернаціоналістської дружби, братерства та взаємодопомоги. За вказівками партії радянські міста й регіони створю-

вали побратимські зв'язки. Так, містами-побратимами Ужгорода стали Володимир (обласний центр) і Орджонікідзе (Північна Осетія), а Мукачєва — Дмитров у Московській обл. [13, с. 217–282].

На кордоні з сусідніми соціалістичними республіками регулярно проводилися Дні дружби, під час яких організовувалися зустрічі делегацій з регіонів-побратимів, важливу роль відводили розвитку співпраці [10, с. 1–18; 11, с. 1–34].

М. С. Хрущов намагався передусім отримати громадсько-політичну підтримку своїх реформ. У цьому головною подією став XX з'їзд КПРС, котрий відбувся 14–25 лютого 1956 р. В останній день з'їзду на закритому засіданні М. С. Хрущєв виступив з доповіддю «О культе личности и его последствиях», в якій указав на злочини сталінської диктатури. В результаті почалася десталінізація (вилучалися книги про Сталіна, демонтувалися його пам'ятники тощо) [7, с. 1–98; 14, с. 368–369].

Однією з найграндіозніших подій 1953 р. на Закарпатті став початок зведення Терєбле-Рікської гідроелектростанції (тоді називалася Закарпатська ГЕС). Гідроелектростанцію було здано в експлуатацію 15 лютого 1956 р. Велика кількість архівних документів, які стосуються деталей будівництва, свідчить, що це була дуже важлива подія для Закарпаття [3, с. 1–25].

26 лютого 1958 р. Президіум Верховної Ради СРСР видав указ про нагородження Закарпаття орденом Леніна «за достижение высоких показателей по производству зерна, винограда, фруктов, молока, мяса, шерсти и другой сельскохозяйственной продукции» [8, с. 1–15].

15–22 січня 1959 р. в СРСР провели перепис населення. Згідно з його даними, загальна кількість населення Закарпаття становила 920200 осіб, що на 112 800 чол. більше порівняно з 1950 р. [9, с. 10–11].

Згідно з указом Верховної Ради Української РСР від 26 грудня 1962 р. 14 економічних районів було поєднано в 7 — Донецький, Київський, Львівський, Подільський, Придніпровський, Харківський, Чорноморський. Закарпаття увійшло до складу Львівського економічного району [13, с. 1–34].

В радянську епоху головним керівником Закарпатської обл. вважався перший секретар обласного комітету Компартії.

У другій половині XX ст. пост першого секретаря Закарпатського обласного комітету КПУ займали: Іван Ваш (7 вересня 1952 р. — 4 червня 1959 р.), Пилип Щербак (червень 1959 р. — 5 лютого 1962 р.), Юрій Ільницький (лютий 1962 — 2 грудня 1980 р.) [2, с. 300–345].

Відразу за першими секретарями парткомів ішли голови виконкомів. Керівниками виконкомів на Закарпатті в період «відлиги» були Іван Ваш (1951–1952 рр.), Іван Гарагович (1955–1963 рр.), Василь Русин (1963–1974 рр.) [13, с. 218–223].

Отже, під час хрущєвської «відлиги» Закарпаттю приділяли багато уваги в межах Української РСР у зв'язку з його геополітичним розміщенням. Проявлялося це в усіх сферах життя суспільства.

1. Віднянський С. В. Закарпатська Україна // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е — Й. К.: Наукова думка, 2005. С. 201–205.
2. Державний архів Закарпатської області (далі — Держархів Закарпатської обл.). Ф. Р-179. Оп. 19. Од. зб. 64. С. 300–345.
3. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2199. С. 1–25.
4. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2286. С. 1–34.
5. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2457. С. 1–32.
6. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2848. С. 1–53.
7. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2811. С. 1–98.
8. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 3213. С. 1–15.
9. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 3457. С. 10–11.
10. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 555. С. 1–18.
11. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 694. С. 1–34.
12. Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-1545. Оп. 1. Од. зб. 93. С. 28.
13. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород: Ліра, 2010.
14. Шаповал Ю. І. Десталінізація // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г — Д. К.: Наукова думка, 2004. С. 368–369.

УДК 94(477):82-94

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ: НА ОСНОВІ МЕМУАРІВ МИКОЛИ РУДЕНКА

А. О. ЛИХОЛАТ,

кандидат історичних наук, доцент,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»

30 липня — 1 серпня 1975 р. 33 держави Європи (крім Албанії), а також США та Канада підписали в столиці Фінляндії Гельсінкі Підсумковий акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ) [3], до якого змушене було приєднатися керівництво СРСР. Цим актом остаточно закріплювалися кордони, які утворились у Європі після Другої світової війни, а також уряд СРСР зобов'язаний був дотримуватися гуманітарної частини акта, яка зазначала забезпечення прав людини шляхом побудови демократичного правопорядку в межах Загальної декларації прав людини Організації Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 р. [2]. Отже, правозахисники мали можливість легально й абсолютно законно боротися з порушеннями прав людини в СРСР відповідно до союзного та міжнародного законодавства.

Першим головою Української Гельсінської групи став Микола Данилович Руденко — письменник, поет, філософ, громадський і політичний діяч, правозахисник, дисидент. До складу групи ввійшли 10 осіб. Дружина Миколи Руденка, Раїса Опанасівна Руденко — секретар (підпільний). Її вирішили не оголошу-

вати членом групи для збереження архіву після арешту членів організації, тому що в цьому не було сумніву. Арешт Раїси Руденко відбувся через три з половиною роки. Перші проекти документів були складені Миколою Руденком, а друкувала та поширювала ці документи Раїса Руденко. До помешкання подружжя Руденків у Конча-Заспі родичі політ'язнів передавали дані про репресованих [4].

Актуальність теми набуває виняткового значення — Україна виборює реальну Незалежність: тривають постійні атаки на державний суверенітет, територіальну цілісність, анексія Криму, окупація окремих районів Донецької та Луганської областей, восьмий рік триває неоголошена російсько-українська війна.

Мета дослідження — простежити, як діяльність УГС віддзеркалювалася в мемуарах М. Руденка.

Непросто відбувались оформлення, становлення Української Гельсінської групи та її взаємодія з московською групою, зарубіжною дипломатією та кореспондентами західної преси.

«...яку форму співпраці з Московською Гельсінською групою нам належить обрати, ми й поставили найперше питання. Дискусія, власне, й не починалася — відразу ж усі погодилися, що наша група має бути цілком незалежна, без будь-якої підлеглості московській» [5, с. 557].

«...Принаймні, наш вихід у широкий світ стався саме тут, на квартирі Гінзбурга. Заява про створення Групи за двома підписами (моїм і Григоренковим) вийшла саме звідси. В цій короткій заяві й слова не було про те, що наша Група є філією московської, але західні агентства чомусь витлумачили нашу появу саме в такий спосіб. Та це було тільки в перший день — Орлов і Григоренко відразу ж уточнили нашу позицію, західні агентства надалі сприймали нас як самостійну організацію. Але оте короткочасне непорозуміння видається доволі симптоматичним: Захід був абсолютно не готовий побачити в Україні щось окреме, незалежне від Росії. Отож, якщо бути історично послідовними, то після поразки УНР перша іскорка української незалежності засвітилася саме в УГГ. Це сталося 9 листопада 1976 року» [5, с. 564].

«Декларацію принципів і Меморандум ч. 1 та ч. 2 написав я — власне, все, що встиг зробити. Ці документи складали понад 30 сторінок, у Першому Меморандумі йшлося про компартійний геноцид проти українського народу. Сьогодні про це написано багато, але то був справді перший документ, який прийшов на Захід з України від організації, що не ховалася в підпіллі, а поіменно підписувалася на ньому. Отримавши в Першому Меморандумі список українських політ'язнів, правозахисники Заходу тепер мали змогу бомбардувати тюремне начальство та чекістів сотнями й тисячами своїх листів. Традиційна ізоляція політ'язнів, що десятиліттями ховала їх за в'язничними мурами, нарешті була зруйнована, для концтабірного начальства настав незатишний час.

Декларація й Перший Меморандум дісталися на Захід в українському оригіналі й згодом були видані — отже, вони збереглися. Гірше з Другим Меморан-

думом: потрапивши на Захід лише в російському варіанті (український перехопив КДБ), він був надрукований у невмілому перекладі, що вкрай спотворило його. По суті, доводиться вважати його втраченим. У ньому йшлося про національне закабалення України як за царизму, так і в радянські часи» [5, с. 567–568].

«...після Гельсінської наради, документи якої з великою помпою пропитувалися в СРСР, Загальна декларація прав людини набрала в нас чинності закону; в ухвалених на Нараді угодах сказано: все внутрішнє законодавство країн-учасниць має ґрунтуватися на цій Декларації. Заарештувати нас тільки за те, що ми допомагаємо виконувати Гельсінські угоди — це оголитися перед усім світом, визнавши, що в СРСР їх ніколи не збиралися дотримуватися» [5, с. 579].

У січні 1977 р. М. Руденко разом з іншими активістами був заарештований та засуджений за статтю 62 Кримінального кодексу УРСР «Антирадянська агітація і пропаганда», яка прирікала на ув'язнення в колонії (таборі) суворого режиму [1].

Таким чином, мемуари М. Д. Руденка є цінним джерелом особового походження з історії Української гельсінської групи.

1. Дисидентський рух в Україні. Глосарій СТАТТЯ 62 КК УРСР. URL: <https://cutt.ly/7bToGZE>
2. Загальна декларація прав людини Документ 995_015, поточна редакція — Прийняття від 10.12.1948. URL: <https://cutt.ly/KbToJiH>
3. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі Документ 994_055, чинний, поточна редакція — Прийняття від 01.08.1975. URL: <https://cutt.ly/lbToLTt>
4. Меморандум № 1 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод / електронний архів Українського визвольного руху. URL: <https://cutt.ly/kbToZ9g>
5. Руденко М. «Найбільше диво — життя». Спогади. К.: КЛІО, 2013. 696 с.

УДК 94(477)-054.72:329.17:655.3.06-043.98]«1960/1980»(045)

ВИДАВНИЧИЙ ФАЛЬСИФІКАТ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ВИДАВНИЧОЇ ТА ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДІАСПОРИ (1960-ТІ — ПОЧАТОК 1980-Х РР.)

К. В. АКИМЕНКО,

магістр історії,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського»

Джерела з історії українських націоналістичних організацій діаспори є недостатньо вивченими через тривалу їх недоступність для дослідників. Особливо це стосується документів і видань, які були конспіративні чи засекречені радянськими спецслужбами. Серед таких джерел — видавничі фальсифікати, які

виступали засобом зв'язку між діаспорою та українцями в УРСР. Нині їх дослідження та включення до наукового обігу набуває значної актуальності для всебічного розкриття тем, що стосуються видавничої й пропагандистської діяльності націоналістичних організацій, комунікації націоналістичних організацій діаспори з населенням на Батьківщині та цензури в умовах радянського режиму.

Видавничі фальсифікати є новим об'єктом джерелознавчого аналізу, тому їм присвячено незначну кількість публікацій. Проблеми їх атрибуції, бібліографічного опису й цензурування в УРСР віддзеркалені у наукових працях Т. Антонюк [1–2]. Історію створення, типології, переправлення в СРСР та джерела фінансування окреслено в роботах М. Тимошика [11].

Метою нашої розвідки є характеристика видавничих фальсифікатів як джерела для дослідження видавничої й пропагандистської діяльності націоналістичних організацій української діаспори та їхньої стратегії відновлення незалежності України.

Видавничий фальсифікат (або «книжки-обманки», «замасковані видання») можна визначити як друкований твір, котрий з певних причин, зазвичай політичних, було випущено зі свідомо неправдивими вказівками на автора, видавця, дату чи місце видання [8, с. 575]. Ці книги мали відповідний зовнішній вигляд, тобто копіювали палітурку, вихідні дані, часто кілька сторінок тексту комуністичних програмних партійних документів або творів радянської наукової та пропагандистської літератури. В середині ж було приховано твори націоналістичного змісту.

Т. Антонюк надав книжкову характеристику видавничих фальсифікатів, зазначив, що це книги невеликого формату з невибагливим та економним оформленням. Палітурки й титульні аркуші цих книжок оформлено за зразками радянських видань. В анотаціях, надрукованих у деяких примірниках, подається коротка характеристика видання загалом у дусі радянської ідеології, агітації та пропаганди [1, с. 18–19]. Таким чином, візуально видання не відрізняються від тих, що виходили в той час в УРСР. Деякі примірники містять вступ, де в лояльному до радянської цензури ключі окреслено завдання та мету твору. Окремі ж книжки містять текст «Від редакції», де, навпаки, одразу ж викладаються справжні цілі видання.

«Книжки-обманки» переважно виготовляла Українська Видавнича Спілка (УВС) у Великій Британії, яка перебувала під егідою Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів. 1959 р. до неї з Мюнхена перемістився осередок видання «підривної» літератури. Таке рішення було мотивовано міркуваннями безпеки, адже у Великій Британії радянські спецслужби мали менше можливостей для діяльності. Видавничі фальсифікати припинили виготовляти на початку 1980-х рр., адже значно зріс рівень їх конфіскацій з боку органів державної безпеки УРСР, що спонукало націоналістів шукати нові формати комунікації з українцями на Батьківщині [11, с. 118].

Поява видавничих фальсифікатів пов'язана з бажанням обійти цензуру в СРСР, за умовами якої контролювалися література та кореспонденція, котрі привозили чи надсилали з-за кордону. Антирадянські видання вилучали, а потім знищували чи поміщали до спеціальних засекречених фондів Головного управління у справах літератури та видавництва. З 1991 р. збережені екземпляри було передано в розпорядження відділу зарубіжної українки Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, серед яких виявили примірники «замаскованих видань» [2].

Націоналісти в еміграції бачили потребу забезпечувати українців на Батьківщині інформаційно-пропагандистськими матеріалами. Перш за все вони мали на меті донести відомості про активну діяльність визвольного руху та Організації Українських Націоналістів (ОУН) за кордоном, наголосити, що націоналістичний рух не зник, а змінив формат з революційно-підпільного на території України на громадсько-політичний у діаспорі. Автори матеріалів хотіли показати читачам в УРСР об'єктивну історію України, довести необхідність у створенні української національної держави, викликати неприхований інтерес до національного питання, спонукати критично мислити щодо радянської дійсності. Також видавничі фальсифікати завдяки поширенню ідеї визволення України від комуністичного режиму сприяли пробудженню національної свідомості, спонукали населення перейти на антирадянські позиції. Змістовне наповнення «замаскованих видань» відповідало поставленим завданням. Під обкладинками комуністичної літератури було приховано твори лідерів націоналістичного руху, матеріали Великих Зборів націоналістичних організацій, роботи українських істориків, мемуари учасників підпільного руху.

Встановити кількість виданих «книжок-обманок» неможливо, позаяк виготовлення, передання, розповсюдження таких матеріалів майже не віддзеркалено в документах організацій. Це була таємна діяльність, яку приховували від радянських спецслужб, що діяли в західних державах. Але така діяльність епізодично згадується в офіційних виданнях: «ми видаємо спеціальні матеріали, призначені для висилки-передачі на Україну, і нашим завданням є, щоб якнайбільше цих матеріалів дісталося туди, де їх найбільше потребують, передаючи з рук до рук» [5, с. 10].

З іншого боку, в документах радянських спецслужб згадується «масове засилання на територію України з Англії хитроумно виготовлених націоналістичних документів про так званий «IV Великий збір ОУН» [4, с. 168–169]. Також у інформаційних повідомленнях Комітету державної безпеки УРСР читаємо про перехоплення листів з Великої Британії на адреси офіційних установ, у яких «пересилилися закамуйфльовані під видання робіт українських радянських авторів Л.Новиченка і А. Петрова дві брошури антирадянського, націоналістичного змісту з викладенням матеріалів конференції т. зв. «Антибільшовицького блоку народів» і «Європейської ради свободи» [4, с. 293]. Проте в даному разі йдеться лише про виявлені видання, а яка кількість досягла свого адресата залишається нез'ясованою.

Встановлено, що доставка «замаскованих видань» в СРСР здійснювалася шляхом надсилання через легальний поштовий зв'язок і туристично-приватними каналами [11, с. 124–126]. Видавничі фальсифікати було адресовано громадським організаціям, редакціям газет, журналів, творчим об'єднанням, радянським активістам, представникам інтелігенції, а також головам та секретарям сільських Рад, колгоспів, комсомольських організацій і охоплювали більшість областей України [4, с. 168–171]. Адреси радянських установ та громадян націоналісти за кордоном черпали з радянської преси [4, с. 193].

Розглянемо детальніше кілька видавничих фальсифікатів. Наприклад, у книгу радянського науковця Ю. Римаренка «Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих» закам'юльовано працю одного з лідерів ОУН М. Лебеда «УПА. Ч. 1: Німецька окупація України» [10]. У вихідних даних видання вказано, що книгу надруковано у видавництві «Наукова думка» в Києві під егідою Інституту філософії Академії наук УРСР, хоча насправді її випустила УВС. Зміст, вступ та коротку інформацію про книгу подано у форматі радянських видань. Утім, основний текст висвітлює визвольну боротьбу націоналістичного руху проти гітлерівської Німеччини та радянської влади, історію створення Української Повстанської Армії (УПА) та проголошення Акта незалежності України від 30 червня 1941 р. Можна припустити, що обрання цієї праці для надсилання в Україну в формі видавничого фальсифікату пов'язано з тим, що в ній надано альтернативний погляд на події Другої світової війни та спростовано неправдиві чи викривлені в радянській пропаганді факти діяльності націоналістичного руху. Також у цій праці стисло подано еволюцію української самостійницької ідеї, пояснено, чим є український націоналізм та ОУН.

У форматі прихованих видань в Україну доставляли твори ідеологів націоналістичного руху, заборонені в СРСР. У книзі «З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР» насправді було розміщено статті та промови лідера ОУН С. Бандери з передмовою Я. Стецька [6]. Можна припустити, що це видання планували розповсюдити для ознайомлення населення з біографією очільника ОУН, його баченням ідеї української нації та національно-визвольної революції без радянських ідеологічних міфів.

Завдяки «замаскованим виданням» на територію України передавалися організаційні матеріали націоналістичного руху. Наприклад, книги Р. Білоусова «Вирішальний етап економічного змагання соціалізму з капіталізмом» та П. Кравчука «З рідним народом» атрибутовано як «Повідомлення про VI Великий Збір ОУН» [9], а в Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України було закам'юльовано документи П'ятого великого збору ОУН [2].

Отже, видавничі фальсифікати є зразком книжкової культури української діаспори. Їхньою специфічною ознакою була особлива технологія виготовлення підпорядкована умовам конспіративного розповсюдження. Приховані

видання мають значний джерелознавчий потенціал, адже є зразками видавничої та пропагандистської діяльності націоналістичних організацій, показують один зі шляхів встановлення зв'язку між діаспорою та Батьківщиною, віддзеркалюють ідеологічну доктрину націоналістичного руху.

1. Антонюк Т. Д. Книгознавча характеристика видань української діаспори та їх роль у консолідації українства // Бібліотечний вісник. 2017. № 6. С. 18–22.

2. Антонюк Т. Д., Антонова В. Д. Видавничі фальсифікати з фонду відділу зарубіжної україніки як об'єкт атрибуції. URL: <https://cutt.ly/QbTrfbva>

3. Білоусов Р. О. Вирішальний етап економічного змагання соціалізму з капіталізмом. Київ, 1980. 32 с. Атрибутовано: [Повідомлення про VI Великий Збір ОУН]. — [Лондон : Українська видавнича спілка, 1981]. 32 с. [(Видання Закордонних частин організації українських націоналістів)].

3. Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.): Документи і матеріали / Упоряд. В. Даниленко. Київ: Смолоскип, 2017. 656 с.

4. До завдань на крайовому відтинку // Бюлетень Проводу ОУН. 1985. № 25. С. 8–12.

5. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1976. 640 с. Атрибутовано: [Бандера С.] [Статті]. [Лондон: Українська видавнича спілка, 1976]. 640 с. [(Видання Закордонних частин організації українських націоналістів)].

6. Історія держави і права Української РСР (1917–1960). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. 365 с. Атрибутовано: [Холмський І.] [Історія України] / Іван Холмський. [Мюнхен : Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка, 1961]. 360 с.

7. Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. Київ: НБУВ, 2004. 644 с.

8. Кравчук П. З рідним народом. Київ : Товариство «Україна», 1979. 32 с. Атрибутовано: [Повідомлення про VI Великий Збір ОУН]. [Лондон : Українська видавнича спілка, 1981]. 32 с. [(Видання Закордонних частин організації українських націоналістів)].

9. Римаренко Ю. І. Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих. Київ: Наукова думка, 1970. 160 с. Атрибутовано: [Лебедь М.] [УПА. Ч. І: Німецька окупація України]. [Лондон: Українська видавнича спілка, 1970]. 159 с. [(Видання Закордонних частин організації українських націоналістів)].

10. Тимошик М. С. Книжки-обманки як недосліджене явище видавничої діяльності української еміграції: генеза, типологія, шляхи переправлення в СРСР, масштаби, джерела фінансування // Українознавство. 2018. № 3. С. 113–129. DOI: 10.30840/2413-7065.3(68).2018.146234

УДК 305-055.2:141.72(477)

ФЕМІНІСТИЧНА ТА ГЕНДЕРНА ТЕМАТИКА В УКРАЇНСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: ОКРЕМИЙ ПРОЕКТ ЧИ ІНТЕГРОВАНА СКЛАДОВА ЧАСТИНА

О. З. МАЛАНЧУК-РИБАК,

доктор історичних наук, професор,

Львівська національна академія мистецтв

Феміністичні, а згодом гендерні дослідження з відповідним тематичним спрямуванням і методологічним інструментарієм вже декілька десятиліть «присутні» в українській гуманітаристиці. У розвитку цих досліджень є істотна ево-

люція. На початках (1980–1990-ті рр.) самі поняття фемінізм та гендер стосовно наукових досліджень часто викликали несприйняття, скепсис, навіть безапеляційне заперечення. Плин часу змінив ситуацію. Феміністичні й гендерні дослідження вже не дивина в українському науковому просторі, а міцно вкорінена наукова реальність. Новизна й актуальність цієї публікації полягає в тому, що відсутній цілісний історіографічний огляд феміністичних та гендерних досліджень в українській гуманітаристиці, хоч окремі видання отримали історіографічну оцінку й науково типологічну характеристику.

Метою цієї роботи є виокремити та коротко охарактеризувати три основні групи сучасних монографічних досліджень, які повністю або частково пов'язані з феміністичною та гендерною тематикою, феміністичною та гендерною історіософією й методологією. Для характеристики цих груп використано принцип репрезентаційного відбору наукових монографій.

З огляду на характер наукового трактування соціокультурних категорій чоловічого/жіночого виокремлюємо такі групи монографічних досліджень.

Перша група досліджень — це розвідки, у яких тематичним пріоритетом є історія жінок у найрізноманітніших виявах. Ці дослідження заповнюють простір історії жіночими постатями. Як правило, ці монографії орієнтовані на доволі традиційні, насамперед позитивістські історіософські й методологічні засади.

Репрезентаційними в цій групі можуть бути історичні розвідки Сергія Сегеди про видатних жінок в українській історії [9], Романа Ковалю про жінок у визвольній війні 1917–1930 [5], чи мистецтвознавче дослідження Любові Волошин, присвячене образам жінок у творчості Олекси Новаківського [1]. Очевидно таких видань є значно більше. Цього типу дослідження мають дуже опосередкований стосунок (або зовсім його не мають) до феміністичного чи гендерного аналітичного академічного дискурсу. Водночас вони виконують дуже важливе завдання — «повертають» особистості жінок (більш чи менш відомих) на сторінки наукових досліджень, «збалансовуючи» чоловічу та жіночу «присутність» у національній історії та культурі. Ці монографії засвідчують науковий інтерес до так званих історичних жінок або ж таких, що перебували в середовищі історичних чоловіків. До цієї групи належать також дослідження історії «безіменних» жінок у якомусь конкретному історичному, соціальному чи культурному вимірі.

Друга група — це, як правило, доволі вузько тематичні, водночас фактологічно всебічні дослідження, автори яких фахово використовують феміністичні та гендерні методології та відповідні історіософські настанови. Репрезентаційними в цій групі є історичні розвідки Оксани Кісь про феномен українок в ГУЛАГу [4], до речі, вийшов англomовний переклад цієї книжки. Феміністичні та гендерні методологічні підходи є визначальними у філологічному дослідженні Ольги Шаф про гендерно-психологічні аспекти української лірики ХХ ст. [11] та Алли Швець, яка подала узагальнену розвідку про життя і твор-

чість Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах» [12], у культурологічно-історичному дослідженні Катерини Диси, яка представила феномен відьомства в контексті українських реалій XVII–XVIII ст. [3]. Недавно вийшов друком англomовний варіант цієї книжки [13]. До цієї групи належать також дослідження Ольги Ніколаєнко [8], Ірини Левчук [7], Марти Гавришко [2], Олени Петренко [13] та Олени Стяжкіної [10]. Ці дослідження є логічним результатом розвитку української гуманітаристики, яка сприйняла феміністичні та гендерні дискурси як власне академічно наукові дискурси.

Очевидно, що феміністичні й гендерні методології не мають чіткого та однозначного наукового канону. Це радше певні настанови/засади, які використовують у гуманітарних дослідженнях. Зокрема, це феміністична настанова для дослідників долучити жінок, їх життєвий досвід і життєві стратегії в предметне поле наукових досліджень. Наукові рефлексії над множинним досвідом жінок зумовлюють увагу до проблем патріархальної системи нерівності, гендерної ієрархії в системі соціально-економічних, культурних норм і стереотипів, відносин панування/підпорядкування.

Автори третьої групи досліджень демонструють прагнення дати збалансований аналіз як феномену чоловічого, так і жіночого в культурно-історичному вимірі. Зразок такої спроби демонструє Василь Косів, який у монографії, присвяченій з'ясуванню рис та особливостей української ідентичності у графічному дизайні 1945–1989 рр. [6], серед іншого дав характеристики чоловічих та жіночих образів у графічному мистецтві, зокрема в радянських плакатах. Власне в цьому випадку не йдеться про якусь історіософську чи методологічну новачію. Це радше органічна «імплементачія» принципу рівноцінного та рівнозначного аналізу соціокультурної категорії чоловічого/жіночого.

Висновки. Сучасні українські дослідження, написані на засадах феміністично та гендерно орієнтованої методології, представлені чималою кількістю монографічних розвідок. Частина з цього доробку лише тематично (тема — «жінка в національній історії та культурі») належить до так званих гендерних студій. Їх автори послуговувалися традиційною позитивістською історіософією та методологією. В іншу групу можна виокремити розвідки авторів, які і тематично, і методологічно, і використаними структурно-аналітичними схемами повністю відповідають типології феміністичних та гендерних досліджень. Автори цих монографій визнані не лише в Україні, а й серед міжнародної наукової спільноти. Саме цю групу досліджень можна вважати вдалим науковим проектом, який має і реальні напрацювання, і перспективи розвитку. Адже тривалі історичні періоди, численні соціокультурні явища ще не стали об'єктом наукового аналізу з погляду феміністичної та гендерної методології. Однією з невирішених проблем залишається «імплементачія» результатів феміністичних та гендерних студій у навчальні курси історичного та соціокультурного спрямування, у відповідні підручники та багатотомні академічні історії культури чи мистецтва.

1. Волошин Л. Образ жінки у творчості Олекси Новаківського. Львів — Харків: О. Савчук, 2018. 368 с.
2. Гавришко М. Долаючи тишу: жіночі історії війни. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 240 с.
3. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. Київ: Критика, 2008. 304 с.
4. Кісь О. Українки в ГУЛАГу: Вижити значить перемогти / Наук. Ред. Павлюк С. Львів: Інститут народознавства, 2017. 288 с.
5. Коваль Р. Жінка у визвольній війні. Історії, біографії, спогади 1917–1930. Київ: в-во Марка Мельника, Історичний клуб «Холодний Яр», 2020. 432 с.
6. Косів В. Українська ідентичність у графічному дизайні 1945–1989 років. Київ: Родовід, 2019. 480 с.
7. Левчук І. Промоутерки змін: діяльність жіночих організацій у Польщі міжвоєнного періоду. Рівне: Волинські обереги, 2018. 246 с.
8. Ніколаєнко О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX — на початку XX ст.: громадське і приватне життя. Харків: в-во НТМТ. 2015. 360 с.
9. Сегеда С. Видатні жінки української історії. Книга 1. X–XVIII століття. К.: Балтія-Друк, 2020. 264 с.
10. Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ: Дух і Літера, 2019. 384 с.
11. Шаф О. Гендерно-психологічні аспекти української лірики XX століття. Київ: ВЦ Просвіта. 2019. 608 с.
12. Швець А. Жінка з хистом Аріадни. Життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах. Львів: Інститут Івана Франка НАН України. 2018. 752 с.
13. Dysa K. Ukrainian Witchcraft Trials: Volhynia, Podolia, and Ruthenia, 17th — 18th Centuries. Budapest: Central European University Press, 2020. 264 p.
14. Petrenko O. Unter Männern: Frauen im ukrainischen nationalistischen Untergrund 1944–1954. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2018. 320 s.

УДК [001.83(100):339.9]:378(94)

ПЛАН КОЛОМБО ЯК СКЛАДОВА МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ОБМІНІВ АВСТРАЛІЇ

О. А. МИРОНЧУК,

магістр міжнародних відносин,

*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

Розширення глобалізаційної компоненти в міжнародній науково-технічній співпраці прискорює розвиток міжнародного наукового обміну, який стає важливим зовнішньополітичним інструментом країни.

Міжнародний обмін та інтернаціоналізація у вищій освіті стають невід'ємною частиною стратегії розвитку Австралії і відіграють важливу роль як у становленні національної системи освіти, так і в зміцненні економіки країни.

Мета роботи: охарактеризувати таку складову міжнародних наукових обмінів Австралії як План Коломбо.

1950 р. на конференції країн Британської Співдружності в м. Коломбо (Шрі-Ланка) було засновано міжнародну регіональну організацію для сприяння економічному та соціальному розвитку країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону План Коломбо (Colombo Plan). Австралія була однією з п'яти країн-засновниць організації. Нині до її складу входить 27 членів [8].

Попри те, що зміст програми Плану Коломбо зазнавав трансформацій з огляду на потреби країн-членів і необхідність оперативно реагувати на зміни світового економічного середовища, освітня складова залишалася незмінною, основними її компонентами були обмін та передання знань, технологій і науково-технічної інформації.

Спочатку освітні програми Плану Коломбо були здебільшого довгострокові. Згодом нові тренди інтернаціоналізації освіти, що диктували нові правила в цій галузі, змушували максимально швидко адаптуватися до мінливих умов та реалій. Зростання в глобалізованому світовому просторі конкуренції за таланти призвело до перегляду державної політики Австралії щодо вищої освіти та стимулювання академічної мобільності.

2014 р. австралійський уряд започаткував програму, спрямовану на інтенсифікацію обміну студентами австралійських університетів в Індо-Тихоокеанському регіоні — Новий план Коломбо (New Colombo Plan). Він став головною ініціативою зовнішньої політики уряду Тоні Еббота (2013–2015) і був спрямований на розширення знань про Індо-Тихоокеанський регіон шляхом підтримки австралійських студентів, котрі навчалися та проходили стажування в регіоні [2]. Далі план впроваджував уряд Малкольма Тернбулла (2015–2018).

Основними складовими програми є міжнародний обмін і мобільність студентів. Новий план Коломбо заохочує двосторонній обмін між студентами Австралії та іншої частини регіону й має на меті поглибити відносини країни з регіоном як на індивідуальному рівні, так і на рівні університетів. Окрім того, він є частиною зусиль австралійського уряду, спрямованих на піднесення престижу міжнародної освіти в Австралії, та складовою загальнодержавної програми з формування інтересу молоді до навчання й вивчення регіону.

2014 р. в рамках цієї пілотної програми 40 учених та понад 1300 студентів отримали підтримку для стажування й навчання за програмою мобільності в чотирьох країнах регіону — Індонезії, Сінгапурі, Японії та Гонконзі [6]. 2015 р. було виділено 69 стипендій і понад 3100 студентів скористалися програмою мобільності. На 2017 р. в межах освітнього Плану Коломбо було профінансовано 105 стипендій, а 7400 найкращих австралійських студентів із 30 провідних університетів країни отримали змогу навчатися за грантами мобільності в 17 країнах Індо-Тихоокеанського регіону, зокрема вперше у Пакистані та Папуа-Новій Гвінеї. Долучення двох нових держав до Плану Коломбо віддзеркалює високий попит на розширення освітніх можливостей у регіоні. Для при-

кладу, 2013 р. до запровадження Нового плану Коломбо за кордоном навчався кожен восьмий австралієць, 2015 р. це був вже кожен п'ятий.

Для фінансування своєї флагманської програми з просування студентської мобільності в Азії уряд Австралії виділив 100 млн австралійських доларів на перший п'ятирічний період, що сприяло різкому зростанню кількості учасників зовнішньої мобільності [6].

2015 р. пріоритетними напрямками реалізації Нового плану Коломбо були Китай (19,3% від загальної кількості учасників), Індонезія (11%), Японія (9,6%), Індія (9,2%) і Камбоджа (6,5%) [4]. За перші чотири роки реалізації програми нею скористалися 17 500 учасників, що свідчить про те, що інтерес до згаданої програми серед студентів з кожним роком зростає.

Сьогодні Новий план Коломбо реалізують під патронатом Міністерства закордонних справ і торгівлі й Міністерства освіти Австралії та складається з двох окремих напрямів: стипендії і гранти мобільності. Стипендії — це висококонкурентні та престижні винагороди для навчання й стажування на строк до одного року в сумі до 69000 австралійських доларів. Гранти академічної мобільності призначені для короткострокового навчання, стажування й дослідницької роботи австралійських студентів і коливаються від 3000 до 7000 австралійських доларів [2]. Нині Новий план Коломбо щорічно надає підтримку близько 10000 студентів для навчання і стажування в 40 локаціях Індо-Тихоокеанського регіону.

Уряд Австралії реалізує політику як зі стимулювання мобільності австралійських студентів, так і з залучення іноземних студентів. 2020 р. в Австралії навчалося 684 600 іноземних студентів, серед яких найбільше з Китаю — 190 387, Індії — 115 064, Непалу — 52 378, В'єтнаму — 24 143, Бразилії — 21 518, Малайзії — 20 071, а також 154 з України [7].

Щорічно уряд Австралії надає стипендії на навчання загалом понад 200 млн доларів США. У зв'язку з цим іноземних студентів з 2009 р. побільшало приблизно на 52%, що свідчить про зростання привабливості австралійської освіти [9].

Слід відзначити, що вихідна мобільність студентів в Австралії заохочується збалансовано за освітніми напрямками, що забезпечує комплексний підхід до розвитку країни в цілому. Особлива увага приділяється фінансуванню напрямів, що є ключовими для розвитку країни і пов'язані з розвитком держави (22,23%), економіки (19,43%), освіти й охорони здоров'я (13,47%).

2019 р. Новий план Коломбо підтримав 11817 студентів з 40 університетів Австралії, які взяли участь у 792 проектах мобільності в 36 місцях перебування в Індо-Тихоокеанському регіоні [5]. Це є свідченням того, що динаміка студентських потоків у рамках програми з кожним роком зростає. Ключовими напрямками освітніх обмінів залишаються Китай (25%), Індонезія (16%) та Індія (12%), що обґрунтовується напрямом програми і країнами, на які вона орієнтована.

Те, що понад 300 організацій запропонували вакансії випускникам даної програми, можна класифікувати як цільову підготовку фахівців і спеціалістів. Створена мережа випускників програми становить понад 14000 осіб, включаючи 229 учених, і дає випускникам змогу реалізовувати проекти відразу після закінчення університету, що підвищує рівень економічного розвитку країни [1, с. 40].

Затребуваність випускників програми в усьому світі пояснюється інтернаціональним освітнім досвідом і наявністю широких професійних контактів [3].

Програма дає змогу розвивати міжнародну співпрацю, реалізовувати міжнародні наукові обміни, підвищувати рівень конкурентоспроможності австралійської освіти, а також сприяє розвитку інтернаціоналізації, міжкультурної та зовнішньополітичної взаємодії.

Отже, План Коломбо можна вважати ключовою програмою Австралії з підтримки й розвитку рівня міжнародних освітніх і наукових обмінів, яка дає змогу розвивати партнерські відносини з країнами Індो-Тихоокеанського регіону. Реалізація такої програми дає австралійським університетам змогу підвищувати свою конкурентоспроможність, впроваджувати нові освітні та навчальні формати, а також впливає на підвищення позицій в міжнародних рейтингах. Наявність державної програми освітніх обмінів та мобільності свідчить про те, що вища освіта стає одним із засадничих принципів розвитку економіки країни.

1. Государственные программы образовательной мобильности в разных странах / Н. Овчинникова, М. Зоткина, А. Гетманская. Москва: Центр трансформации образования Московской школы управления СКОЛКОВО, 2019. 108 с.

2. About the New Colombo Plan // Department of Foreign Affairs and Trade. URL: <https://cutt.ly/vbTpliW>

3. Gardner M. Internationalising Australian higher education // Australian Institute of International Affairs. October 11, 2017. URL: <https://cutt.ly/rbTpmzR>

4. Eley W. An analysis of Australia's first national strategy for international education // QS WOW News. April 4, 2018. URL: <https://cutt.ly/lbTpkpf>

5. New Colombo Plan // Australian Government. Financial plan. URL: <https://cutt.ly/HbTpbsh>

6. Smith B. Australia expands New Colombo Plan // The PIE news. August 4, 2015. URL: <https://cutt.ly/FbTpfjFN>

7. Student Numbers // Australian Government. Department of Education, Skills and Employment. URL: <https://cutt.ly/6bTpciL>

8. The History of Colombo Plan // The Colombo Plan. URL: <https://cutt.ly/fbTphSp>

9. U-Cube // Australian Government. Department of Education and Training. URL: <https://cutt.ly/obTpyvM>

УДК 94:327 (495)

ГРЕКО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

О. Ф. ДЕМЕНКО,

кандидат політичних наук, доцент,
*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

Сучасний етап у розвитку міжнародних відносин характеризується кардинальними змінами міжнародного безпекового середовища. Зростає небезпека виникнення різних за масштабами та інтенсивністю збройних конфліктів, їх швидкої ескалації та втягування в них багатьох держав, актуальними є проблеми поширення тероризму, нелегальної міграції, розповсюдження зброї масового ураження. 2020 р. суттєво загострився давній конфлікт між Грецією і Туреччиною, в основі якого лежать територіальні суперечності, намагання отримати доступ до енергетичних ресурсів на спірних ділянках морського шельфу й невирішеність кіпрської проблеми. Влітку минулого року обидві країни перебували за крок до військового зіткнення. Найгіршого сценарію розвитку подій вдалось уникнути, але конфліктний потенціал греко-турецьких відносин залишається високим.

Очевидно, що військовий конфлікт між Грецією й Туреччиною негативно вплине на стан трансатлантичної та європейської безпеки, знизить авторитет НАТО та ЄС, погіршить перспективи європейської та євроатлантичної інтеграції України. З огляду на стратегічність відносин нашої країни з Туреччиною як членом НАТО, впливовим регіональним гравцем, важливим торговельним і безпековим партнером та Грецією як членом НАТО і ЄС та духовно близькою нам православною країною, Україна заінтересована в мирному вирішенні греко-турецьких суперечностей. Зважаючи на це, актуальним є аналіз історії та сучасного етапу розвитку греко-турецьких відносин і з'ясування перспектив їх еволюції.

Мета роботи — на основі передумов в історичному та сучасному розвитку греко-турецьких відносин оцінити рівень їх конфліктного потенціалу та вірогідності швидкого вирішення накопичених суперечностей.

Уже більше ніж шістсот років відносини Туреччини та Греції перебувають у конфліктному стані, певною мірою уособлюючи Схід і Захід у конкурентній боротьбі за вплив на Балканах, Близькому Сході та в Середземномор'ї. XIV–XV ст. відзначалися безкомпромісним протистоянням мусульманської Османської та християнської Візантійської імперій. До складу останньої тоді входила переможна частина грецьких земель.

29 травня 1453 р. після двомісячної облоги османські війська під командуванням султана Мехмеда II захопили Константинополь. Після розгрому Візан-

тії Османська імперія перетворилася на одну з наймогутніших держав середньовічного світу, а Константинополь, який захопив Мехмед II, став її столицею. Невдовзі османи активізували своє проникнення на європейський континент, удавшись до анексії решти грецьких земель [5].

Розпочалися роки османського поневолення, які супроводжувалися фізичним знищенням та утисками грецької інтелігенції, феодальної верхівки й простого народу, обезземеленням грецьких селян і масовим переселенням на їхні землі мусульман, періодичними повстаннями греків проти турецького гноблення, які жорстоко придушувалися.

Водночас грецькі міста під час османського панування мали всі можливості для власного розвитку. Хоча вони й залишались у залежності від імперії, проте мали можливість проводити торгівлю і бути центрами ремесел. Більше того, грецькі міста зберегли своє національне ядро. Зазвичай турецькі чиновники в Греції обмежувалися збором податків та не втручалися у справи місцевого самоврядування, а також не перешкоджали пастирській діяльності православної церкви. Власне саме ці два суспільні інститути і врятували від загибелі греків як націю [4, с. 11].

При цьому, політичне й економічне гноблення греків в Османській імперії було достатньо тяжким, через що греки традиційно надзвичайно негативно ставилися до турків, які, зі свого боку, з відразою та презирством ставилися до підкорених християнських народів.

Початок XIX ст. лише посилив конфронтаційне ставлення одного народу до іншого. Разом з тим, національно-визвольна боротьба греків, поразка турків у війні з Росією й тиск великих держав призвели до проголошення незалежності Греції в лютому 1830 р. Провідною ідеєю новопосталої держави став панеллінізм — прагнення до об'єднання всіх грецьких земель у межах однієї національної держави, яка завжди мала в Греції масову підтримку.

В результаті Балканських воєн 1912–1913 рр. Греція змогла значно розширити свої території. Після завершення Першої світової війни вона вступила у війну з Туреччиною, яка закінчилася тим, що Греція втратила частину територій, і масовим обміном населенням між двома країнами в рамках підписаного 24 липня 1923 р. Лозанського мирного договору. Наступним кроком, який доповнив взаємні проблеми, стало підписання 1947 р. у Парижі мирного договору з Італією, за котрим усі острови Егейського моря перейшли під суверенітет Греції, незважаючи на протести Туреччини [2, с. 254].

Тож донині греко-турецькі відносини залишаються складними й нестабільними. Навіть ставши союзниками по НАТО, Греція і Туреччина тричі опинялися на порозі війни — під час кіпрського конфлікту 1974 р., а також у березні 1987 р. та січні 1996 р. — внаслідок багаторічних розбіжностей щодо делімітації басейну Егейського моря [3].

Причини останньої ескалації між сторонами накопичувалися поступово з 2015 р., коли Греція опинилася в епіцентрі міграційної кризи, яка, з погляду грецького політичного та експертного середовища, була спровокована діями турецької влади, що прагнула використовувати «міграційний важіль» для тиску на Європейський Союз шляхом його дестабілізації масовими потоками біженців. У середині 2016 р. новим каменем спотикання стала відмова Афін повернути Анкарі турецьких військових, звинувачених у підготовці державного перевороту. В липні 2017 р. взаємна недовіра посилилась унаслідок провалу чергового раунду переговорів із кіпрського врегулювання. Нарешті, в грудні 2017 р. відбувся скандальний візит президента Турецької Республіки Р. Т. Ердогана до Афін, у ході якого він зробив три образливих, на думку грецької дипломатії, заяви: що Греція ніколи не стала б членом НАТО без підтримки Анкари; відзначив дискримінацію прав мусульманської меншини в грецькій Фракії; а також наголосив на необхідності «модернізації» Лозаннського мирного договору 1923 р., який закріпив належність Греції островів в Егейському морі [3].

Окрім історичних травм, які позначаються на греко-турецьких стосунках, в обох країнах існують і внутрішньополітичні причини, що ускладнюють примирення. Греція, яка ще повністю не оговталася від наслідків боргової та фінансово-економічної кризи, 2018 р. досягла серйозного компромісу з Північною Македонією щодо назви останньої. Вирішення цієї суперечки неоднозначно сприйняло грецьке суспільство. У таких умовах грецька влада заінтересована в тому, щоб, з одного боку, продемонструвати рішучість у захисті національних інтересів, а з іншого, — довести громадянам, що головна загроза Греції надходить не від Північної Македонії, а від іншого, куди більш могутнього і непередбачуваного суперника.

Щодо Турецької Республіки, то аналіз її сучасної зовнішньополітичної діяльності дає змогу простежити еволюцію від політики атлантизму 1990–2009-х рр. та реалізації концепцій «Нульових проблем з сусідами» і «Стратегічної глибини» 2009–2016 рр., спрямованих на інтенсифікацію співпраці з усіма сусідами, до консолідації одноосібної влади в руках Р. Т. Ердогана, посилення авторитарних тенденцій, поширення впливу на країни регіону та жорсткого й безкомпромісного відстоювання власних національних інтересів [1]. Окрім цього, Туреччина останніми роками суттєво зміцнила свій економічний, енергетичний, транзитний і воєнно-політичний потенціал.

З огляду на проведений аналіз історичного розвитку й сучасного стану розвитку греко-турецьких відносин, можемо констатувати їх високий конфліктний потенціал та низьку вірогідність швидкого вирішення накопичених протиріч. Ймовірно, прикордонні інциденти триватимуть, посиляться гонка озброєнь між двома країнами. Разом з тим, існують сподівання, що політична воля обох країн,

рішуча позиція НАТО, ЄС та США щодо пошуку взаємоприйнятної компромісу нівелюють загрозу військового зіткнення.

Щодо шляхів зниження конфліктного потенціалу греко-турецьких відносин, то цьому сприятимуть: демілітаризація басейну Егейського моря; регулярні взаємні візити військових делегацій обох країн; створення спільних військових підрозділів для виконання завдань під егідою НАТО та ЄС; подальше зближення Туреччини з ЄС; посилення торговельно-економічних стосунків; спільний видобуток і транспортування енергетичних ресурсів; співпраця в культурній та туристичній сферах; спільний пошук шляхів кіпрського врегулювання; співпраця у протидії поширенню пандемії COVID-19.

1. Андреев В. Стратегия Турецкой Республики на Западных Балканах. 05.03.2021. URL: <https://cutt.ly/6bTpWJS>

2. Волошин Ю. Міжнародно-правові засоби розв'язання греко-турецького конфлікту в контексті процесів європейської міждержавної інтеграції // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К., 2008. Вип. 37. С. 253–263.

3. Квавшин Ю. Греция и Турция: старые травмы дают о себе знать. 25.04.2018. URL: <https://cutt.ly/KbTpEWX>

4. Срібняк І. В. Між Сходом і Заходом: греко-турецькі міжнаціональні та міждержавні відносини в історичній ретроспективі. URL: <https://cutt.ly/ZbTpYAO>.

5. Улуян Ар. А. Политическая история современной Греции. Конец XVIII в. — 90-е гг. XX в. Курс лекций. М.: ИВИ РАН, 1998. 331 с.

УДК 94(100):323.1(427)

МОДЕРНІЗАЦІЙНІ ЗМІНИ В ПОЛІТИЦІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ САУДІВСЬКОЇ АРАВІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В. О. ШВЕД,

кандидат історичних наук, доцент,

*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

Королівство Саудівська Аравія як провідна країна арабського світу нині перебуває на етапі глибоких трансформаційних зрушень, які охоплюють усі сфери суспільно-політичного життя. Особливу увагу король і спадковий принц приділяють модернізації політики історичної пам'яті в Королівстві, яка спрямована сьогодні на ідеологічно-пропагандистське обґрунтування всього комплексу реформ, покликаних докорінно змінити країну. Зазначена сфера політики владної династії Саудів недостатньо вивчена як у зарубіжній, так і в українській історіографії. Автор уперше в науковій літературі зробив спробу дослідити основні напрями модернізаційних змін у політиці історичної пам'яті Саудівської Ара-

вії, з'ясувавши її обумовленість тими завданнями, що постали сьогодні перед країною та її династією.

Метою дослідження є аналіз тих змін та корекцій, які притаманні політиці історичної пам'яті Саудівської Аравії протягом останнього часу.

Кілька десятиліть в основі політики історичної пам'яті Королівства Саудівська Аравія був постулат про особливість і винятковість країни як батьківщини зародження ісламу, де розміщені найбільші мусульманські святині, де світу було подаровано священну книгу — Коран. Це сприяло консолідації родоплемінного саудівського суспільства та давало змогу захищати інтереси владної Саудівської династії. Протягом усього XX ст. влада в Саудівській Аравії намагалася підтримувати крихкий баланс між викликами модернізації й традиційними цінностями. Після війни в Перській затоці 1991 р. політична еліта та владна династія, налякана наростанням впливу в регіоні політичного ісламу та ісламістських рухів, здійснювала курс на відрив релігії від освітньої, культурної й територіальної політики [2, р. 279–280]

Логіка історичного поступу, ті глобальні виклики, що постали перед Саудівською Аравією на початку другого десятиліття XXI ст., поставили країну перед необхідністю глибоких трансформаційних зрушень. Серед головних завдань, що постали перед Саудівською Аравією, стали відмова від рентної моделі економіки, широка диверсифікація, серйозні соціальні зміни в суспільстві тощо. Ініціатором такої широкомасштабної модернізації країни став нинішній спадковий принц Мохаммед бін Салман, під керівництвом якого 2016 р. було розроблено програму реформ «Саудівське бачення 2030». Ця програма, спрямована як на глибоку модернізацію країни, так і на оновлення соціально-політичних відносин у саудівському суспільстві, базується й на ефективному використанні такого інструменту як історична пам'ять у формі нового переосмислення ролі країни як батьківщини ісламу. В програмі обґрунтовано статус держави «як серця арабського та ісламського світів» [3], а також визначено мету переосмислення та реформування ісламської ідентичності до більшої поміркованості й толерантності.

В жовтні 2017 р. під час презентації нового глобального модернізаційного проєкту Королівства — NEOM, спадковий принц проголосив, що Саудівська Аравія має повернутися до моделі поміркованого ісламу, що забезпечить успішну реалізацію економічної стратегії та серйозних соціальних змін у суспільстві [4]. Реалізація цього завдання призвела до таких дій як перегляд релігійних підручників, впровадження національної контртерористичної програми, спрямованої на боротьбу з релігійним екстремізмом, відкриття міжнародного міжрелігійного центру діалогу, місцевого національного діалогового центру тощо, багаторазових зустрічей короля і спадкового принца з Папою Римським й іншими високими ієрархами християнських та інших церков. Під час державного візиту до Саудівської Аравії президента США Д. Трампа у травні 2018 р. в Ер-Ріяді було відкрито новий глобальний центр протидії екстремістській ідеології [5].

Ще однією рисою внутрішньої та зовнішньої політики Саудівської Аравії, а також її політики історичної пам'яті є активне просування «нового націоналізму», який трансформує всю внутрішню і зовнішню політику країни, радикально зменшує роль релігійних установ та змінює наголос у політиці історичної пам'яті з релігійного на державницькі аспекти становлення сучасної саудівської нації. Спадковий принц веде широкомасштабну кампанію для того, щоб трансформувати релігійно-племінний устрій на модерне суспільство за допомогою сучасного націоналізму. Це викликано низкою серйозних проблем, які постали перед саудівською владою, а саме, необхідністю перейти від уже фактично збанкрутілої рентно-патерналістської системи соціальної допомоги за рахунок прибутків від продажу нафти до широкого залучення до реального виробництва, всіякого заохочення розвитку приватного сектору. З урахуванням послаблення ролі релігійного чинника, його потенціалу, наголос робиться на використанні саме націоналізму для затвердження нових соціальних відносин між владою й народом.

Активне формування нової саудівської гідності, громадянської відданості своїй державі необхідне Ер-Ряду для формування патріотизму в державного апарату, зміцнення обороноздатності Збройних сил, яким доводиться виконувати численні операції за межами країни. Серйозні виклики постали у зовнішній політиці, що обумовлено перебуванням Саудівської Аравії в розпалі протистояння з Іраном. Це потребує формування безумовних пріоритетів саме на ґрунті загальнодержавного патріотизму й націоналізму, а не релігійних почуттів [1].

Таким чином, сучасна політика історичної пам'яті в Саудівській Аравії характеризується широкомасштабним переходом від релігійної парадигми до широкого використання націоналізму, що диктується стратегічними завданнями, визначеними у «Саудівському Баченні 2030», а саме, перетворенням країни на високорозвинену сучасну державу, яка посідає провідні позиції у Близькосхідному регіоні.

Необхідно зазначити, що мусульманські управління України традиційно співпрацюють переважно з турецькими мусульманськими структурами, що відповідає їхнім історичним традиціям. Водночас сучасні кардинальні зміни в Саудівській Аравії, в тому числі й у політиці історичної пам'яті, відкривають нові перспективи українсько-саудівської співпраці в гуманітарній сфері. Одним з таких напрямків є спільне дослідження інтелектуальної спадщини видатного мусульманського інтелектуала, науковця й дипломата Мохаммеда Асада (Леопольда Вайса), який народився у Львові, прийняв іслам і є глибоко шанованим не лише в Європі, а й у Саудівській Аравії, з якою він був пов'язаний довгі роки життя і праці.

2. Bsheer R. Archive Wars: The Politics of History in Saudi Arabia / Series: Stanford Studies in Middle Eastern and Islamic Societies and Cultures: Stanford University Press. 2020. 384 p.
3. Full text of Saudi Arabia's Vision 2030. URL: <https://cutt.ly/abTozht>
4. Meredith S. Saudi Arabia promises a return to a «moderate Islam». 2017. October. URL: <https://cutt.ly/zbTox9e>
5. President Trump's Speech to the Arab Islamic American Summit. 2017. May 21. URL: <https://cutt.ly/jbToc4N>

УДК 394.39

ПРАВОСЛАВНІ СВЯТА І УКРАЇНСЬКІ МУСУЛЬМАНИ: ВЗАЄМОДІЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ (НА МАТЕРІАЛАХ М. КИЄВА)

М. О. СУСЛО,

студентка 1 року магістратури історичного факультету,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Україна згідно зі статтею 35 Конституції України є світською державою: жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова [17, с. 35]. Щоправда разом з цим, варто зазначити, що майже третина (4/11) державних свят приурочені до релігійних урочистостей: Різдво християн східного зразка, Великдень, Трійця, Різдво християн західного зразка. Всі ці свята є християнськими, однак загальновідомо, що в Україні нині мешкають не лише представники християнства. Відповідно до досліджень демографів іслам є другою за поширеністю релігією: частка мусульман серед населення України сягає 3% [19]. Нещодавні звіти департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України вказують на наявність 254-х зареєстрованих мусульманських громад.

Відтак, було поставлено наукову проблему: як до християнських свят ставляться мусульмани, що мешкають в Україні?

Для дослідження цього 2019 р. було проведено опитування серед 15 жінок-мусульманок, що сповідують іслам сунітської течії. Опитані респондентки мали вік від 20 до 35 рр. та індивідуально надали інформацію в ході інтерв'ю. З огляду на проблематику, а також на відсутність наукових доробків, у яких це питання було б розкрито, стаття постає актуальною та заслуговує на увагу.

Мета дослідження: визначити позицію мусульман України щодо державних православних свят для повнішого розуміння цієї релігійної спільноти на сучасному етапі.

Новизна поданого матеріалу полягає в тому, що це перша подібна розвідка у вітчизняній історіографії.

Всі опитані мусульманки відповіли, що не відзначають християнські православні свята. Водночас респондентки підкреслили важливість власних релігійних святкувань [7, арк. 15; 8, арк. 5; 15, арк. 7]. Зауважимо, що мусульмани мають лише два головних свята: Ід аль-фітр (араб.) або ж Ураза-байрам (тюрк.) та Ід аль-адха (араб.) — Курбан-байрам (тюрк.). Одна з інформаторок, представниці кримських татар, наголосила на необхідності релігійної обізнаності вірян, яка, на її думку, відсутня у християн і водночас наявна у мусульман. Варто згадати, що вона проявила заінтересованість у пізнанні християнства, згадуючи про свій досвід спілкування з християнами та ставлячи запитання а ході інтерв'ю [1, арк. 16]. Звідси можемо припустити, що деякі мусульмани проявляють інтерес до релігійності православних християн, що є позитивним знаком у контексті віротерпимості.

Щодо ритму повсякденності мусульманки зазначили, що християнські свята є звичайними вихідними для них, тому вони ніяк не впливають на їхнє життя. Прикладом є слова однієї з респонденток: «Це не мусульманське свято, ніяк не ставлюсь. Як субота, неділя — вихідний» [6, арк. 5]. Подальші судження респонденток щодо оцінювання християнських святкувань можна умовно поділити на дві позиції: нейтралітет і несприйняття.

Перша категорія характеризується невтручанням у релігійні особливості християнських православних свят. Дві респондентки підкреслили, що Україна репрезентує себе християнською державою, тому виокремлення найвизначніших релігійних свят є нормальним [2, арк. 5; 12, арк. 7]. Звідси можемо припустити, що інформаторки підійшли до цього питання з позиції громадянської, намагаючись лаконічно та коректно оцінити роль державно-релігійних свят у суспільному житті. Також варто відзначити, що мусульмани-українці пояснюють дітям релігійні особливості держави [5, арк. 18], а якій вони проживають, тим самим формуючи основи релігійної толерантності. Цікавими постали слова однієї з мусульманок, яка зазначила, що завдяки таким дням вона може зосередитися на поглибленні знань власної релігії, відвідуючи священні місця та читаючи відповідну літературу [14, арк. 9]. На нашу думку, така позиція щодо свят постає дещо вірцевою, оскільки вона репрезентує релігійний компроміс.

Троє інформаторок повідомили про критичну позицію щодо християнських свят. На думку однієї з жінок, християнські свята позначаються масовістю та розпиванням алкогольних напоїв на вулицях [4, арк. 23]. Інша жінка стверджує, що свята — це нововведення, а коріння святкувань тягнеться з язичницьких часів, коли були жертвоприношення й багатобожжя [3, арк. 9]. Візьмемо до уваги, що головною складовою мусульманського свята Ід аль-адха (Курбан-байрам) є жертвоприношення [18, с. 263]. Звідси переконання інформаторки щодо негативної історичної частини християнських свят видаються непослідовними. Ще одна респондентка підкреслила формальність православного обряду, який позбавлений змісту [15, арк. 6].

З уст опитаних мусульманок також прозвучало бажання встановити ісламські свята на державному рівні [1, арк. 16], оскільки корінне населення Криму сповідує іслам. Одна з респонденток підкреслила, що ісламські свята повинні визнаватися на державному рівні, оскільки на сьогодні католицьке Різдво також є частиною релігійних державних вихідних [11, арк. 6]. Звідси, наголошуючи на культурі толерантності держави, необхідно віддати належне етнічним мусульманам Криму.

На нашу думку, держава, зокрема світська, має висловлювати глибоку повагу до усіх вірян, надаючи їм рівні права в дотриманні релігійних законів. Наш висновок цілком відповідає результатам дослідження М. Кирюшка, в якому з вуст респондентів-мусульман пролунало побажання, аби «держава визнавала як офіційні святкові дні свята не тільки православних, але й мусульман» [16, с. 110]. Виважений підхід до сфери релігійних свят, має, на нашу думку, враховувати представників найпоширеніших релігійних громад в Україні. Застосування цього підходу стане підвалиною для побудови в Україні справді віротерпимого суспільства, про що в свій час писала Т. Шамсутдинова-Лебедюк [20, с. 122].

Результати проведених досліджень продемонстрували, що загальна картина бачення мусульманами християнських свят є задовільною. Мусульмани переважно нейтрально ставляться до християнських свят, не виявляючи значної критики, окрім деяких респондентів. Утім, їхній погляд є зрозумілим, виходячи з того, що для мусульман не існує іншого поняття «свята», за винятком своїх — мусульманських. На наше переконання, коректніша політика держави мусить полягати в урахуванні релігійних почуттів усіх громадян, зокрема мусульман, що стане ще однією підвалиною до підвищення рівня толерантності у суспільстві.

1. Архів при кафедрі етнології та краєзнавства КНУ ім. Т. Шевченка (далі — АКЕК). Ф. 44. П. 3. Од. зб. 1. 22 арк.

2. АКЕК. Ф. 44. П. 3. Од. зб. 2. 7 арк.

3. АКЕК. Ф. 44. П. 3. Од. зб. 3. 17 арк.

4. АКЕК. Ф. 44. П. 3. Од. зб. 4. 32 арк.

5. АКЕК. Ф. 44. П. 3. Од. зб. 5. 24 арк.

6. АКЕК. Ф. 44. П. 3. Од. зб. 6. 9 арк.

7. АКЕК. Ф. 44. П. 3. Од. зб. 7. 21 арк.

8. АКЕК. Ф. 44. П. 3. Од. зб. 8. 7 арк.

9. АКЕК. Ф. 44. П. 3. Од. зб. 9. 19 арк.

10. АКЕК. Ф. 44. П. 3. Од. зб. 10. 9 арк.

11. АКЕК. Ф. 44. П. 3. Од. зб. 11. 9 арк.

12. АКЕК. Ф. 44. П. 3. Од. зб. 12. 10 арк.

13. АКЕК. Ф. 44. П. 3. Од. зб. 13. 5 арк.

14. АКЕК. Ф. 44. П. 3. Од. зб. 14. 13 арк.

15. АКЕК. Ф. 44. П. 3. Од. зб. 15. 9 арк.

16. Кирюшко М. І. Питання подальшого забезпечення релігійної свободи мусульман в Україні // Релігійна свобода. 2004. № 8. С. 107–112.

17. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Верховна Рада України. URL: <https://cutt.ly/nbTomQn>

18. Латигіна Н. А. Іслам: шлях крізь століття. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 360 с.

19. Релігія і Церква в українському суспільстві: соціологічне дослідження — 2018. URL: <https://cutt.ly/lbToWw5>

20. Шамсутдінова-Лебедюк Т. Міжконфесійний діалог православ'я та ісламу в Україні // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. РДГУ / [редкол.: Р. Постолювський, Л. Шелюк, В. Шеретюк та ін.]. Рівне, 2016 Вип. 28. С. 132–140.

УДК 32.019.5

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ «ЛЮДИНИ РАДЯНСЬКОЇ» ТА СУЧАСНІ ГЕОПОЛІТИЧНІ РЕАЛІЇ

Є. В. САФАР'ЯНС,

кандидат історичних наук,

*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

Культурно-історична пам'ять — це сукупність спогадів про минуле, об'єднаних спільним культурно-інформаційним простором; спогади про минуле носій сприймає як спадщину, що в свою чергу створює цінність пам'яті.

«Людина радянська» — носій радянської наднаціональної ідентичності, яка сформувалася на теренах СРСР (хоча до неї також ідеологічно близькі ідентичності мешканців й інших соціалістичних та постсоціалістичних держав), «на основі радянської масової культури та пролетарської ментальності» [4, с. 8] під впливом радянської ідеології та марксистсько-ленінської філософії. Радянська ідентичність формувалася за 70 років існування СРСР. Менш успішним цей процес був у Литві, Латвії, Естонії, Бессарабії, а також на теренах Західної України й Білорусі, окупованих силами РСЧА в 1939–1940 рр. та остаточно приєднаних після Другої світової війни. Водночас політика радянзації була успішнішою на територіях, які ввійшли до складу СРСР з самого початку, бо там встигло змінитися чотири покоління, тобто на початку 1990-х рр. фактично майже не існувало людей, які б пам'ятали дорадянську епоху.

Дослідниця історичної пам'яті Лариса Нагорна зазначила: «Коли пам'ять органічно вбудовується в систему пошуку ідентичності, проблеми об'єктивності відходять на другий план. Цілком імовірним стає “зловживання пам'яттю”, а то й перетворення її на інструмент ідеологічної війни. Тому політику пам'яті варто розглядати не лише з епістемологічної, але й з етичної точки зору» [1, с. 139].

Ось у цьому аспекті і схована загроза. Сучасна РФ експлуатує радянські наративи задля реалізації власної імперської політики. В свідомості не лише носіїв «імперської», але й «радянської» ідентичності проявляються стійкі асоціації з певними пропагандистськими штампами, які грають на руку політикам у Кремлі.

Мета роботи — визначити, як співвідносяться культурно-історична пам'ять «людини радянської» й сучасні геополітичні реалії.

Позитивний імідж російської мови та культури — «першої серед рівних» в СРСР, а також позитивний образ Москви «як столиці», на яку варто орієнтуватися, був сформований радянською шкільною освітою, літературою, музикою і кінофільмами, міцно засів у головах людей, які все ще по інерції ототожнюють себе з СРСР, а не з новою державою, де вони живуть уже 30-й рік поспіль і яка для них так і не стала «рідною».

Російська влада експлуатує ототожнення сучасної Росії з СРСР, а також ностальгія за «радянським» — стійкі позитивні асоціації з минулого носіїв радянської ідентичності, які абсолютно не відповідають реаліям сучасної РФ: «безперешкодний» перетин кордонів і «безмитне» перевезення продуктів (т. зв. «дружба з Росією»), «низькі» ціни (т. зв. мем «ковбаса по 2,20», у т. ч. на комунальні послуги — мем «дешевий газ»), «натуральні» продукти (т. зв. меми — «смак дитинства», «смак пломбіру»), «гарантоване» забезпечення роботою, «безкоштовне» житло, освіта, медицина і т. д.

Окремо варто приділити увагу «культу Перемоги», який міцно почав насаджуватися в СРСР аж за часів Л. Брежнєва, а в сучасній РФ став мало не основою державної ідеології й виродився в т. зв. «культ Победобесія». Основну суть цього культу, базованого на «міфологізації Перемоги» в Другій світовій війні можна коротко передати словами В. Путіна: «Теперь по поводу наших отношений с Украиной. Я позволю с вами не согласиться, когда вы сейчас сказали, что, если бы мы были разделены, мы не победили бы в войне. Мы все равно победили бы, потому что мы страна победителей... Это означает, что война выиграна, не хочу никого обижать, за счет индустриальных ресурсов РФ. Это исторический факт, это все в документах» [2]. Звісно, що такі меседжі мають продемонструвати силу радянської (яка ототожнюється і з сучасною російською) армії, а також спокусити на бік РФ населення, котре ностальгує за радянською військовою могутністю.

Немає потреби навіть нагадувати про те, що війна проти «держав осі» велася по всьому світу, а США в межах програми «ленд-ліз» забезпечили СРСР озброєнням, ресурсами та провіантом у кількості, необхідній для стримування нацистських військ на Східному фронті.

Водночас влада «занадто самостійних від РФ» держав пострадянського простору в сучасній російській пропаганді ототожнюється з сакральним ворогом часів Другої світової війни — «фашистами».

Всі перераховані чинники лягли в основу сучасної імперської зовнішньополітичної доктрини РФ — концепту «Русского мира». Це поняття, яке ввів у науковий та політичний обіг у 1993–1997 рр. П. Г. Шедровицький, з початку XXI ст. російська влада задіяла як зовнішньополітичну стратегію. Вона стала продовженням доктрини, яку запропонував 1990 р. голова Верховної Ради СРСР А. Лук'янов, названа його іменем. Вона передбачала формування організованих воєні-

зованих структур для розпалювання й підтримки міжнародних конфліктів у регіонах тих республік, які прагнули вийти зі складу СРСР.

Яскравим прикладом руйнівного впливу російської імперської ідеології стала поява на теренах пострадянського простору квазідержав — маріонеткових утворень на територіях Молдови, Грузії, Азербайджану й України, які окупувала Росія [3].

Отже, результат сучасної політики культивування «радянської пам'яті» та ідентичності — десятки тисяч загиблих, мільйони людей зі зламаними долями, збитки на сотні мільярдів доларів. На жаль, і в наш час Кремль знищує носіїв «радянської» ідентичності, активно використовуючи проти них їхню власну культурно-історичну пам'ять. Саме тому одним зі стратегічних пріоритетів сучасної України має бути інформаційний захист від російської пропаганди власного населення, переважна більшість якого є носіями «радянської» ідентичності; роз'яснювальна робота з тими громадянами, які ототожнюють СРСР з сучасною Росією, демонстрація відмінностей їхніх державних ідеологій та економічних систем.

1. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ: ІПЕНД, 2013. 600 с.

2. Россия победила бы в войне и без Украины. URL: <https://cutt.ly/wbTpU9M>

3. Сафар'янс Є. Квазідержави пострадянського простору: причини та передумови їхньої появи // Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору: збірник наукових праць. За заг. ред. канд. іст. наук, доцента А. Г. Бульвінського. К.: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 159–173.

4. Смолій В., Кульчицкий С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.

УДК [378.016:94](477)(043.2)

ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ТА ЇЇ ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ В ПІДХОДАХ ДО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ВИЩІЙ ШКОЛІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ (2005–2020)

С. О. КОСТИЛЄВА,

доктор історичних наук, професор,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

За останні 15 років історична політика в Україні періодично настільки суттєво змінювалася, що це уповні може оцінюватись як радикальне перезавантаження. Останнє, у тому числі, було пов'язано зі специфікою зовнішньополі-

тичних орієнтацій, що їх мали різні президенти України. Звісно, це не могло не позначитися на підходах до викладання історичних дисциплін у вищій школі. Тому сьогодні вкрай важливо зрозуміти як впливала така турбулентність в історичній політиці на освітній процес та на якій основі будувати гуманітарні засади освітніх програм вітчизняної вищої школи у майбутньому. Таке завдання набуває ще більшої актуальності, коли Україна стоїть перед вибором «...філософії свого життя, алгоритму суспільної модернізації, втілення у життєві практики обраних політико-ідеологічних та соціально-економічних концепцій» [5, с. 4].

Отже, автор має на меті дослідити вплив офіційної політики і пам'яті за президентів України з 2005 по 2020 рр. на зміст історичної освіти у вищій школі й визначити оптимальні підходи для її формування у майбутньому.

Президент України Віктор Ющенко, який прийшов до влади на хвилі Помаранчевої революції, виразно декларував свій прозахідний курс і дистанціювання від Росії. Особливості тогочасної офіційної політики і пам'яті полягали в тому, що в її центр покладалося засудження злочинів тоталітарної системи радянського періоду та сталінських репресій. Дві історичні теми, які раніше не були надто популярними в державній історичній політиці, тепер стали панівними — «Голодомор як геноцид українського народу» і «Національно-визвольна боротьба ОУН і УПА в роки Другої світової війни». СРСР у цій моделі пам'яті поставав як комуністична імперія, тож сучасна Україна представлялася посттоталітарною, постколоніальною, а головне — однозначно жертвою.

Втім, історична політика часів президентства Віктора Ющенка від початку була непослідовна, оскільки в ній сполучалися різномірні елементи. Представники верховної влади покладали квіти до пам'ятного знаку Героям Крут і водночас офіційно відзначали 23 лютого як День захисника вітчизни. Такі підходи, безперечно, позначалися на змісті історичної освіти. Важливим моментом цього періоду стало відновлення усунутої раніше з освітніх програм назви «Велика вітчизняна війна», що сталося значною мірою завдяки наполяганням міністра освіти і науки — соціаліста Станіслава Ніколаєнка.

Слід наголосити, що офіційна політика пам'яті України після 2004 р. все ж тяжіла до моделі інклюзивної політичної нації, сформувати яку неможливо без дотримання принципів мультикультуралізму і взаємної толерантності. Відповідно в навчальних програмах з історії України наратив будувався навколо історичних подій, значущих для різних національних груп, які здавна мешкають на території України.

Натомість парадоксом історичної політики постпомаранчевих часів стала спроба ліквідувати навчальну дисципліну «Історія України» в негуманітарних вишах. Підстави для занепокоєння у зв'язку з можливим вилученням курсу історії України з навчального процесу у вищій школі виникли після того, як міністр освіти і науки України Іван Вакарчук 18 травня 2009 р. на засіданні Колегії запропонував замінити у вищій школі обов'язковий курс «Історія України»,

який начебто безпосередньо дублює шкільний, на фундаментальніший курс «Історія української культури».

Така позиція спричинила суспільну дискусію [3]. Під час неї висловлювалися діаметрально протилежні позиції. З одного боку, прихильники ідеї скасувати навчальну дисципліну наголошували, як аргумент, на недоцільності дублювання у вищій школі курсу, який уже викладався в середній школі. Однак більшість фахових істориків-освітян виступили з критикою цієї тези як помилкової, наголошуючи, що у вищій школі історію України викладають на проблемному рівні, який надає якісно нове знання, на відміну від засвоєння первісних знань і фактографічної бази, що її пропонує учневі середня школа [2, с. 35].

Врешті суспільна дискусія виявилася корисною, оскільки МОН України до певної міри переглянуло ставлення до викладання історії України у вищій школі. Зокрема 9 липня 2009 р. було видано наказ № 642, відповідно до якого курс історії України мав бути збережений і навіть дещо розширений — як завдяки додатковим годинам, так і внаслідок запровадження нового обов'язкового навчального курсу з історії української культури. По суті, йшлося про виокремлення курсу «Історії української культури» з основного, яким і залишилися «Історія України».

Попри всі зазначені моменти, історична політика часів президентства Віктора Ющенка все ж створювала певну плутанину та непорозуміння у викладанні гуманітарних дисциплін як для викладачів, так і для студентів. Така суперечливість у історичній політиці зберігалась і за президентства Віктора Януковича, стратегічні орієнтації зовнішньополітичного курсу якого поєднували заяви про прихильність до європейського вектору розвитку й активну підтримку співпраці з Росією.

Виразними рисами офіційної політики пам'яті в цей період стали актуалізація радянської спадщини, а також заяви Президента України, які засвідчували спроби узгодити підходи верховної влади України і Росії в оцінках складних історичних питань. Деякі з цих заяв Президента Віктора Януковича спричинили негативну реакцію частини населення України й активно використовувались у політичних суперечках. Ідеться, зокрема, про публічну відмову Президента визнати Голодомор геноцидом, прийняття постанов до 65-річчя Нюрнберзького трибуналу, Закону про Червоний прапор (2011 р.) та ін.

Такі підходи до офіційної політики пам'яті позначились і на системі історичної освіти, передовсім шкільної. МОН України незмінно декларувало демократизм, орієнтацію на Європу, плюралізм і потребу відмовитися від нетолерантності й етнічного підходу в трактуваннях вітчизняної історії, але деякі історичні оцінки різнилися у західних та східних регіонах країни. Свідченням радикалізації й загострення ситуації стала відмова деяких областей від вживання у школах «офіційних підручників» [7]. У цій ситуації вища школа, як можна судити й за змістовним наповненням програм, виявилась у стабільнішій ситуації, що, вочевидь, було зумовлено автономністю і більшим рівнем незалежності вишів.

Черговий різкий поворот у офіційній політиці пам'яті України намітився після подій 2014 р., а особливо з початком воєнного конфлікту на Сході України. В державній історичній політиці було взято чіткий курс на декомунізацію, а також підтриману відповідними законами героїзацію ОУН і УПА. І знову парадокс. На піку національно-патріотичної риторики відбулася чергова спроба витіснити курс історії України з вишів. Приводом стала реформа освіти й декларування прагнення України ввійти до загальноєвропейського освітнього простору.

В умовах складних процесів євроінтеграції, а також націє- та державотворення керівництво МОН, як і кілька років раніше, спробувало вирішити проблему за рахунок усунення низки гуманітарних дисциплін із вищої школи, яка готує технічних спеціалістів. Скасування наказу № 642, що регламентував викладання дисциплін історичного циклу у вишах, як і заяви очільників МОН про необхідність «скасувати» суспільно-гуманітарні предмети у вищій школі через незацікавленість у таких дисциплінах студентів знову викликали занепокоєння громадськості. 2015 р. це проявилось в низці гострих за тональністю виступів у ЗМІ, численних звернень громадян, протестів викладачів вищих навчальних закладів та ін. Наймасовішим за кількістю підписантів стало «Звернення науковців» до Президента України Петра Порошенка та керівників вищих державних органів, під яким підписалося понад 240 науковців і освітян із різних регіонів України. Основною вимогою Звернення стало не допустити вилучення суспільно-гуманітарних предметів, насамперед історії України, як обов'язкових із навчального процесу у вишах [1; 6].

Непрості умови сьогодення, зокрема анексія Криму, воєнний конфлікт на Сході й актуалізація питань інформаційної безпеки в нинішніх умовах зумовлюють потребу розглядати історичну політику держави як елемент системи національної безпеки [4, с. 475]. Це стосується і вітчизняної системи історичної освіти у вищій школі, яка повинна бути зміцнена.

Підсумовуючи, зазначимо, що еволюція історичної політики пам'яті та її віддзеркалення в підходах до викладання історичних дисциплін у вищій школі сучасної України є доволі складними й суперечливими. З одного боку, формування нових моделей історичної пам'яті спонукає шукати відповідні форми представлення їх у вишівських курсах з історії України. Але з іншого боку, перманентні радикальні політичні зміни в країні, різкі, подекуди взаємовиключні підходи до формування історичного наративу не сприяли гармонізації і адаптації зрозумілих та адекватних підходів до викладання курсу історії України у вишах негуманітарного профілю.

Попри це, виразним наслідком трансформацій в офіційній політиці пам'яті все-таки стала актуалізація в сучасній Україні дискусій про пошук ефективних підходів до викладання історії України на підставах полікультурності й поліетнічності. Зокрема йдеться про такий підхід, який має ґрунтуватися на ідеї визнання рив-

ноправ'я всіх націй і рас на території держави Україна, як і їхнього права на збереження та розвиток культурної спадщини. Відповідно і написання підручників, і викладання історичних дисциплін у вищій школі не повинно представлятися виключно крізь призму історії титульної нації, натомість має поставати як інтегральна історія всіх етнічних груп. З цього погляду історія держави може розглядатися скоріше як історія території, ніж як історія певної нації. Тож традиційний для перших десятиліть після проголошення державної незалежності України моноетнічний підхід у висвітленні подій історичного минулого має поступитися поліетнічному, де історія України розглядатиметься і як історія території, і як історія визрівання української політичної нації, культурним ядром якої були, є і залишатимуться етнічні українці, але рівноправними акторами якої є також інші національності, що мешкають на сучасних землях України з давніх давен.

1. Деревинський В., Терещенко Ю. Функціонери МОН пообіцяли, але не виконали. 20 квітня 2015 р. URL: <https://cutt.ly/IbTpI8v>

2. Костилова С. Комплексний підхід у викладанні дисциплін гуманітарного циклу та їх роль у підготовці майбутніх технічних спеціалістів // Актуальні проблеми викладання історії України та історії української культури: Матеріали міжвузівського науково-методичного семінару (м. Київ, 18 грудня 2009 р.). / Відп. ред. — докт. істор. наук, проф. С. О. Костилова. К.: Політехніка, 2010. С. 34–39.

3. Науковці закликають Міносвіти не замінювати вивчення історії України у вищій школі історією української культури, 03 червня 2009 р. URL: <https://cutt.ly/IbTpAU0>

4. Полтавець С. Політика пам'яті як аспект інформаційної безпеки: ефективність вітчизняної нормативної бази та здійснюваних заходів // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: зб. наук. пр. 2017. Вип. 48. С. 475–486.

5. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю. П. Богущкий, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін. К., 2017. 336 с.

6. Фаріон І. Від чортополоху до пустоц(К)віту у нашій освіті, 22 січня 2015. URL: <https://cutt.ly/rbTpFRz>

7. Школярі Львова вивчатимуть УПА як героїв, а Голодомор як геноцид, 8 серпня 2012 р. URL: <https://cutt.ly/zbTpHRB>

УДК 94:327(94)

ДОСВІД АВСТРАЛІЇ У ПРОТИСТОЯННІ РЕГІОНАЛЬНИМ ГЕОПОЛІТИЧНИМ ВИКЛИКАМ

І. М. ВЕТРИНСЬКИЙ,

кандидат політичних наук,

*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

Австралійський Союз є одним з потужних гравців Азійсько-Тихоокеанського регіону, насамперед завдяки високому рівню економічного розвитку, ефективній політичній системі, науковому й технологічному потенціалу. Австралій-

ські вчені та політики часом визначають себе як «середню державу», маючи на увазі специфіку місця та ролі своєї країни в сучасній міжнародній системі. Так «середня держава» не прагне до нав'язування своєї волі іншим державам, але в той же час має достатньо засобів, аби захистити себе від подібних зазіхань. Головним геополітичним викликом для Австралії на сьогодні є посилення ролі КНР в Азійсько-Тихоокеанському регіоні та ескалація напруги між Китаєм і США. Зважаючи, що КНР є основним торговельним партнером Австралійського Союзу, а США, в свою чергу, його головний стратегічний партнер та військовий союзник, закономірно, що часом країна стає заручницею геополітичного протистояння двох великих гравців. Аналіз реагування Австралійського Союзу на виклики з боку КНР може бути більш ніж актуальним для України в контексті протистояння гібридній російській агресії, особливо враховуючи, що обидва авторитарні режими використовують схожий інструментарій.

Метою дослідження є аналіз основних передумов, форм і методів тиску КНР на Австралійський Союз, а також розгляд особливостей реагування Канберри на подібну політику Пекіна.

Культурна й цивілізаційна спорідненість Австралійського Союзу зі США та Європою зумовлює спільну з ними позицію Канберри щодо низки міжнародних питань, наприклад заклику до розслідування причин виникнення та поширення вірусу SARS-CoV-2 або засудження численних порушень прав уйгурів у КНР. Також Австралія слідом за США, Великою Британією та іншими європейськими країнами висловлює побоювання щодо загрози національній безпеці в разі тіснішої співпраці з Пекіном у технологічній сфері, прикладом чого є недопуск китайської компанії Huawei до установки мережі 5G. Подібна позиція викликає невдоволення китайського уряду, яке він демонструє, насамперед, шляхом розв'язання торгівельних «воєн» з Австралійським Союзом. Так, з листопада 2020 р. КНР припинила купувати в Австралії щонайменше сім товарних категорій, включаючи вугілля, мідь, пиломатеріали, ячмінь, цукор, вино й лобстерів [4]. Для австралійської економіки подібні обмеження досить відчутні, бо Китай є найбільшим ринком експорту Австралійського Союзу, розмір якого за рік до обмежень сягнув \$ 104 млрд, тож бюджет Австралії недорахується десятків мільярдів доларів.

Утім, економічний тиск — не єдиний виклик для Австралії з боку КНР. Відносна географічна близькість та численні зв'язки двох держав у галузі економіки, фінансів, науки, культури тощо, відкрили широкі можливості неформального впливу китайських владних структур на внутрішньополітичну ситуацію в Австралійському Союзі. Китай вдається до таємного маніпулювання австралійською політичною системою, зокрема китайські донори шляхом надання фінансової допомоги, фактично купують доступ та вплив на австралійські університети, просуюючи пропагандистські наративи й заохочуючи спільні нау-

кові проекти, які потім використовуються в інтересах китайських збройних сил. В Австралійському Союзі вже не оцінюють і коментують ситуацію в термінах китайського впливу та м'якої сили, а починають висловлювати конкретні побоювання відносно таємного втручання комуністичної партії Китаю у внутрішні справи країни [5]. Пекін просуває свої інтереси в Австралійському Союзі щонайменше в трьох напрямках: насаджуючи в австралійському суспільстві ідею щодо єдності китайської держави, комуністичної партії КНР і китайського народу, що дає змогу будь-яку критику на адресу владної партії шельмувати як сінофобію; переслідуючи критиків чинного режиму, насамперед опозиційні ЗМІ та австралійських журналістів китайського походження, яких на території КНР ув'язнюють та засуджують до тортур; роздаючи щедрі пожертви австралійським політичним партіям, університетам, окремим політикам тощо, які потім фактично ретранслюють позицію офіційного Пекіна з тих чи інших міжнародних питань (наприклад, стосовно спірних територій у Південно-Китайському морі).

Велике занепокоєння Канберри викликає й стрімке нарощування військової активності КНР у регіоні. Постійно збільшуючи свій військовий бюджет, який 2021 р. має досягти понад \$200 млрд., Пекін приділяє особливу увагу саме наступальному потенціалу [2]. Претензії Китаю на контроль над Південно-Китайським морем на тлі остаточного позбавлення самоврядування Гонконгу й постійних погроз на адресу Тайваню — це лише частина епізодів, які викликають цілком закономірне занепокоєння Канберри, особливо в контексті стратегічного протистояння КНР зі США. Фактично, можна констатувати поступове оформлення двох протиборчих полюсів в Азійсько-Тихоокеанському регіоні на чолі з Пекіном і Вашингтоном, кожен з яких прагне перетягнути на свій бік якнайбільше країн регіону. Австралійський Союз, який є одним з основних військових союзників США, автоматично стає ворогом Китаю в разі загострення конфлікту, відповідно загроза його національній безпеці з боку Пекіна цілком реальна, тож австралійський уряд готує на неї адекватну відповідь.

В австралійському уряді усвідомлюють, що кількість викликів і загроз з боку КНР зростатиме через посилення геополітичних амбіцій Пекіна, тож Канберра реалізує низку кроків для захисту своїх інтересів, як у внутрішній політиці, так і стосовно зовнішньої торгівлі чи національної безпеки та оборони. Так, після розслідування щодо втручання іноземних держав у внутрішню політику в Австралії було ініційовано зміни до законодавства, зокрема про обмеження чи навіть заборону пожертв на політичні цілі з-за кордону. Федеральний уряд отримує повноваження для оцінки угод, які австралійські громадські організації та ВНЗ укладають з іноземними партнерами (насамперед з КНР). Відповіддю на економічний тиск і «торгівельні війни» з боку Пекіна, стало звернення Австралії зі скаргою до Світової організації торгівлі, а також обмеження щодо китайських інвестицій. Зокрема, згідно з прийнятим наприкінці 2020 р.

«Australia's Foreign Relations Bill», міністр закордонних справ отримав повноваження призупиняти дії нових чи підписаних раніше угод між штатами й територіями Австралії та іноземними державами. Також Австралійський Союз на тлі посилення геополітичного протистояння в регіоні розгорнув масштабне підвищення власного військового потенціалу. Відповідно до оновленої оборонної стратегії (2020 Defence Strategic Update), сумарний військовий бюджет до 2030 р. досягне понад \$400 млрд., з яких на технічне переозброєння буде витрачено понад \$180 млрд [3]. У кінці 2020 р. Австралія оголосила про укладення угоди зі США щодо спільної роботи над створенням надзвукової ракети, а на початку 2021 р. з'явилась інформація, що Австралія випускатиме власні керовані ракети [1].

Австралійський Союз опинився в непростій ситуації, оскільки з культурно-цивілізаційного погляду держава фактично є частиною євроатлантичного простору, проте географічне положення зумовлює її тісну інтеграцію і економічну взаємозалежність з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону, цінності яких можуть суттєво відрізнятися від австралійських. Торгівельно-економічні зв'язки між Австралією та КНР, які динамічно розвивалися кілька десятиліть, сьогодні швидко деградує, насамперед через розбіжності на рівні ціннісних орієнтирів, які зумовлюють особливості внутрішньої й зовнішньої політики держав. Тривале економічне зростання в КНР на тлі консервації в країні авторитарної політичної системи зумовило посилення її геополітичних амбіцій на регіональному та глобальному рівнях, які Пекін усе частіше демонструє за допомогою економічних і військових інструментів. У відповідь на посилення тиску з боку КНР, Австралійський Союз реалізує низку заходів для захисту своїх інтересів, зокрема впроваджує зміни до законодавства для жорсткішого регулювання іноземних фінансових надходжень, насамперед стосовно університетів та політичних партій, активно використовує інструменти Світової організації торгівлі для протидії економічному тиску Пекіна. В умовах наростання геополітичної напруги в регіоні, Канберра готує потужну програму модернізації збройних сил. У протистоянні з КНР, Австралійський Союз незмінно демонструє солідарність з євроатлантичним співтовариством та спирається на його підтримку, зокрема поглиблюючи оборонну співпрацю зі США як ключовим союзником у галузі безпеки.

1. Австралія випускатиме власні керовані ракети. URL: <https://cutt.ly/8bTo8Xq>

2. Военные расходы Китая в 2021 году вырастут на 6,8% — премьер Госсовета КНР. URL: <https://cutt.ly/KbTo0Jk>

3. Не пугайте кенгуру: Австралия готовится к большой войне. В регионе всерьез опасаются китайской агрессии. URL: <https://cutt.ly/YbTo9xM>

4. Australia nervous at losing Chinese market. URL: <https://cutt.ly/vbToBUW>

5. How China Interferes in Australia. And How Democracies Can Push Back. URL: <https://cutt.ly/6bToMpa>

УДК 94(477):355.48

МІЖНАРОДНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ПРОЕКТ «ЦІНА МИРУ» НА ПОСВЯТУ 75-Ї РІЧНИЦІ ЗАВЕРШЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР

М. В. КРАВЧЕНКО,

магістр історії,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії

Національної академії наук України»,

Програма імені Фулбрайта в Україні

Друга світова війна (1939–1945 рр.) залишається однією з найтрагічніших сторінок в історії людства, зокрема й української. До того ж, зважаючи на не лише відповідні академічні, а й суспільні, політичні дискусії, які досі тривають в Україні, можна сміливо стверджувати, що для нашої держави розгляд питань, пов'язаних з тематикою Другої світової війни, є надзвичайно актуальним. Відповідно 2020 р., у 75-ту річницю завершення Другої світової війни, Програмою академічних обмінів імені Фулбрайта в Україні, БО «Українське фулбрайтівське коло» за підтримки Посольства США в Україні було проведено міжнародний історичний проект «Ціна миру».

Ініціаторкою цього просвітницького проекту виступила директорка Програми академічних обмінів імені Фулбрайта в Україні, українка родом із Чикаго Марта Коломиєць (1959–2020 рр.). Метою проекту «Ціна миру» було визначено висвітлення багатовимірності Другої світової війни через місця та міста, події й людські долі. За змістом проект втілювався в серію онлайн-семінарів на актуальні теми з історії Другої світової війни за участі спікерів і модераторів — відомих українських та зарубіжних дослідників [3]. Усього у рамках проекту було організовано 19 онлайн-семінарів, у яких узяли участь 40 українських і зарубіжних істориків, політологів, журналістів, літературознавців, письменників, мистецтвознавців [2, с. 7].

Одним із завдань проекту «Ціна миру» було показати немілітарну сторону історії Другої світової війни, привернути увагу суспільства до людського виміру цієї трагедії. Найкращою ілюстрацією втілення цього завдання можна вважати IV онлайн-семінар за участі Олени Стяжкіної й Оксани Кісь «Радянські жінки й стигма окупації», V онлайн-семінар за участі Тетяни Пастушенко та Оксани Кісь «Радянські військовополонені, в'язні концтаборів, остарбайтери» і XIV онлайн-семінар за участі Альберта Венгера і Наталії Венгер «Безборонні жертви нацизму: ментально хворі та люди з інвалідністю в райхскомісаріаті Україна».

Під час онлайн-семінару, присвяченого складній долі радянських жінок у роки Другої світової війни, дослідниці наголосили, перш за все, на необхідності реконструювати міфи навколо представленої проблематики, створені ще в часи СРСР. Олена Стяжкіна розповіла про три основні радянські міфи щодо жінок у роки війни, які побутували й у документальному та художньому кінематографі, пресі, художній літературі тощо. Йдеться про образи «жінки-героїні», «жінки-зрадниці» та «жінки-жертви/мучениці». А разом з тим, як влучно зазначила дослідниця Стяжкіна, «якщо ж подивитися на персональні документи, картина вимальовується зовсім інша... Існувало безліч жінок із зовсім іншими долями... Вони могли обрати шлях відстороненої спостерігачки, або закоханої у німця, або шлях матеріального збагачення... Шлях простої жінки, якій не цікава політика і війна. Без будь-якого самовизначення» [5].

Так, на прикладі життєвих історій двох жінок зі східної України під час цього онлайн-семінару було показано жіночий досвід, що не відповідав радянському міфологізованому наративу. Розповідь про Поліну Губіну, затяту комсомолку й комуністку з м. Чистяково Сталінської обл., переконливо доводить, що попри всі загрози і небезпеки німецької окупації, «нацистів ця жінка боялась набагато менше, ніж рідну радянську владу» [5]. Вражає й життєпис Єлизавети Бірюкової з м. Маріуполя. Її історія — чи не єдина, що мала щасливий фінал і реабілітацію після звинувачення в зраді радянської влади. Окрім того, привертає увагу, що саме Бірюкова, на відміну від більшості жінок зі сходу України, писала про себе, в першу чергу, як про українку [5].

Не менш цікавим і захопливим виявився онлайн-семінар у рамках проекту «Ціна миру», присвячений історії радянських військовополонених, в'язнів концтаборів та оstarбайтерів. Дослідниця Оксана Кісь влучно розпочала фахову дискусію, зауваживши, що: «у розумінні радянської традиції бути воїном того часу означало бути або переможцем або загиблим... Але десятки тисяч людей здобули інший досвід: були в оточенні, були дезертирами, опинилися в полоні... І їхній досвід війни був аж ніяк не героїчним. Мільйони пройшли війну, натерпівшись страху, голоду, холоду, потерпаючи від паразитів, хвороб і каліцтв... і всьому цьому не було місця в радянському історичному наративі про Другу світову. І нам доводиться тепер повертатися до цих питань, пропрацьовувати їх, усвідомлювати, щоб врешті-решт збагнути, як цей травматичний досвід позначається на нашому сьогоденні» [4].

Відповідні питання вже не один рік розглядає Тетяна Пастушенко. Під час онлайн-семінару в рамках проекту «Ціна миру» вона розповіла і про результати своїх наукових пошуків, які втілюються в сучасні історичні проекти, і про проблематику такої категорії як «жертви війни», до якої належать і військовополонені, і в'язні концтаборів, і оstarбайтери. Зауважила дослідниця Пастушенко й надзвичайну актуальність розгляду цієї теми в сучасних українських реаліях: «Дослідження такої категорії як жертви нагадує нам про те, що будь-яка

війна має свою ціну. І кожен заплатить свою ціну за війну, що зараз триває. Тому ця тема продовжує зберігати актуальність» [4].

Одним з найрезонансніших у серії онлайн-семінарів проекту «Ціна миру» виявився виступ Альберта Венгера й Наталії Венгер з темою про ментально хворих та людей з інвалідністю в райхскомісаріаті Україна. Зокрема, в межах заходу було порушено питання співучасті працівників українських медичних установ у знищенні пацієнтів психіатричних лікарень і будинків інвалідів у роки Другої світової війни. Так, Альберт Венгер, розповідаючи про великий колективний проект, присвячений відповідній проблематиці, наводив приклади трагічних, часом моторошних, рішень та дій керівників, лікарів і медперсоналу Ігреньської (Дніпропетровська обл.) та Київської психіатричних лікарень у часи нацистської окупації України. «Але водночас ми повинні говорити і про героїзм лікарів. Танцюра зумів виписати і врятувати життя до 500 осіб — своїх пацієнтів», — справедливо додав дослідник під час дискусії, але підкреслив, що «весь трагізм у тому, що частина цих пацієнтів потім повернулись назад до лікарні... Вони були не здатні жити поза її межами» [1].

Трагедія розглянутих на цьому онлайн-семінарі в рамках проекту «Ціна миру» жертв війни підсилюється ще й практичною відсутністю відомостей про імена та прізвища осіб, знищених у психіатричних лікарнях і будинках інвалідів. Так, згадувалося, що, наприклад, з убитих під час нацистської окупації дітей одного з дитячих будинків інвалідів відоме ім'я лише однієї дівчинки — Лізи Нейман, яка загинула останньою [1]. Тож ця тема справді, як зауважив Альберт Венгер, «історія з гірким присмаком, та гірким продовженням», і ми маємо радіти принаймні початку привернення суспільної уваги до такої проблематики, зокрема завдяки проекту «Ціна миру».

Підсумовуючи, варто наголосити, що проект «Ціна миру», проведений 2020 р., виявився доволі успішним. Завдяки онлайн-формату, глядачі й надалі можуть звертатися до онлайн-семінарів на різну тематику, пов'язану з історією Другої світової війни та України. Серед представлених на онлайн-семінарах тем одними з найпопулярніших за кількістю переглядів і коментарів глядачів виявилися саме ті, що стосувалися людського виміру історії Другої світової війни. Водночас онлайн-семінари показали не лише зацікавленість аудиторії, а й необхідність і далі розглядати й розширювати теми. Ні про радянських жінок, ані про військовополонених та в'язнів концтаборів, ані про пацієнтів психіатричних лікарень і будинків інвалідів неможливо повною мірою розказати за один дослідницький виступ. За відведений на кожен онлайн-семінар час можливо лише привернути суспільну увагу, започаткувати дискусію, змусити замислитися, поглянути на історію Другої світової війни під іншим, нетривіальним, кутом зору... Із цим завданням, просвітницький проект «Ціна миру», на наш погляд, упорався цілком успішно.

1. Безборонні жертви нацизму: ментально хворі та люди з інвалідністю в райхскомісаріаті Україна. XIV-й онлайн-семинар у рамках проекту «Ціна миру» (за участі Альберта Венгера, Наталії Венгер) // Ukrainian Fulbright Circle YouTube Channel. URL: <https://cutt.ly/ubTpKhl>

2. Кравченко М. Проект «Ціна миру» від Програми імені Фулбрайта в Україні та БО «Українське фулбрайтівське коло» на посвяту 75-й річниці завершення Другої світової війни інформаційний звіт. Здійснено за підтримки Посольства США в Україні. Київ, 2021. 33 с.

3. Проект «Ціна миру» // Fulbright Ukraine. URL: <https://cutt.ly/VbILriQ>

4. Радянські військовополонені, в'язні концтаборів, остарбайтери. V-й онлайн-семинар у рамках проекту «Ціна миру» (за участі Тетяни Пастушенко, Оксани Кісь) // Ukrainian Fulbright Circle YouTube Channel. URL: <https://cutt.ly/hbTpLgz>

5. Радянські жінки й стигма окупації. IV-й онлайн-семинар у рамках проекту «Ціна миру» (за участі Олени Стяжкіної, Оксани Кісь) // Ukrainian Fulbright Circle YouTube Channel. URL: <https://cutt.ly/hbTpX86>

УДК 94(476)«19»

РАДЯНСЬКА ДОБА БІЛОРУСЬКОЇ ІСТОРІЇ: ПОГЛЯД З ХХІ СТ.

І. І. БОГДАНОВИЧ,

кандидат економічних наук, доцент

*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

У дослідженні історії країн, які отримали незалежність у результаті розпаду СРСР, значне місце посідає проблема методологічного значення: в якому контексті викладати факти та їх інтерпретацію, коли йтиметься про так званий «радянський період» у розвитку тих чи інших земель. З жалем вимушені констатувати, що нерідко має місце відхід від дотримання наукового неупередженого аналізу з переходом на емоційні оцінки, які тяжитимуть або до вкрай негативних, або ж навпаки, до занадто ідеалізованих висновків про зазначений період. Не оминула така проблема й дослідження історії земель сучасної Білорусі в складі СРСР.

Мета дослідження: простежити впливи радянського періоду на сучасність Білорусі.

Зокрема, підставою для негативних оцінок на адресу Білоруської РСР нерідко називаються такі факти. По-перше, створення БРСР стало можливим тільки після припинення існування проголошеної перед тим Білоруської Народної Республіки (БНР) [1; 2]. По-друге, проведення колективізації та індустріалізації в перші роки БРСР супроводжувались активними репресіями проти так званих «куркулів» і нелояльних елементів суспільства (відзначимо, що під таку оцінку міг за вигаданими підставами потрапити практично будь-хто). По-третє,

інколи критикується сам факт зміни структури економіки на білоруських землях та перехід від її аграрного спрямування до промислового [4]. Це тільки найістотніші зауваження науковців ХХІ ст. до БРСР, її становлення та розвитку.

Разом з тим, не намагаючись ідеалізувати радянську добу в білоруській історії та погоджуючись із більшістю критичних думок щодо колективізації й використання репресій проти громадян, відзначимо, що така винятково негативна оцінка даного періоду не буде об'єктивною. Зокрема, життєздатність БНР у період значної турбулентності на початку 1920-х рр. викликає чималі запитання. Так, згідно з Міжамериканською конвенцією про права і обов'язки держав 1933 р. (відома також як Конвенція Монтевідео, котра є одним із ключових документів у сучасному міжнародному праві в частині визнання держави як такої, що відбулася), держава як суб'єкт міжнародного права повинна мати такі ознаки: а) постійне населення; б) певну територію; с) уряд; d) здатність вступати у відносини з іншими державами. Відносно БНР питання були по всіх із наведених критеріїв: населення розділилось у політичних симпатіях між кількома силами, територія контролювалася тільки на карті, уряд не визнавали як інші учасники міжнародних відносин, так і в самій Білорусі.

Щодо зауважень стосовно відходу від історично притаманного білорусам сільського господарства на користь промисловості, то вони видаються відверто штучними або взагалі неадекватними. З позиції реалій і знань ХХІ ст. з різних галузей науки очевидно, що, зупинившись в економічному розвитку на аграрному рівні, держава прирікає себе на роль у найкращому разі країни третього світу, без власного майбутнього та перспектив. Тому модернізація економіки БРСР, спрямована спочатку на індустріалізацію, а після 1945 р. — на її відновлення та подальший розвиток, заклала основи для тієї моделі економіки країни, яка є притаманною вже незалежній Білорусі. Так, практично «з нуля» в БРСР було створено машинобудування, важку та хімічну промисловість. А за обсягом виробництва мінеральних добрив у кінці 1980-х рр. БРСР вийшла на друге місце по Союзу, поступаючись тільки РРФСР та залишивши позаду навіть Україну, де ця галузь існувала з першої половини ХХ ст. При цьому сільське господарство теж розвивалось і за виробництвом зерна, цукрових буряків, картоплі, льону та льоноволокна БРСР була одним із лідерів серед інших союзних республік, а за ефективністю виробництва окремих видів продукції (наприклад, льону-довгунця або картоплі) впевнено посідала перше місце [3].

Не менш важливим аспектом розвитку БРСР, який повноцінно проявив себе після проголошення її самостійності й сприяв становленню державності, став вихід БРСР на міжнародну арену. Він проявився в членстві республіки у низці міжнародних організацій. Передумови цього було закладено 1944 р., коли в структурі органів республіканської влади сформовано Народний комісаріат закордонних справ (1946 р. перетворений на МЗС). Таким чином, іще не набувши статусу

суверенної держави, Білоруська РСР стала важливим учасником системи міжнародних відносин. При цьому вона виступила одним зі співзасновників Організації Об'єднаних Націй, а в подальшому стала членом низки структур ООН. Зазначимо, що лише кілька країн стали членами ООН до моменту повноцінного набуття державної незалежності: крім Білорусі це Україна, Нова Зеландія (домініон Великої Британії), Індія (Британська Індія мала статус колонії Великої Британії), Філіппіни (перебували під протекторатом США).

Таким чином, на момент розпаду СРСР 1991 р. Республіка Білорусь володіла порівняно сприятливими умовами для успішного старту нової держави. Ми поділяємо погляд, за яким у гіпотетичному варіанті збереження незалежності БНР або ж БРСР на початку 1920-рр. навряд чи змогло б забезпечити перехід до індустріально-аграрної економіки за короткий час. Імовірність того, що таке утворення змогло б вистояти в Другій світовій війні чи, тим більше, вийти з неї переможцем, не підлягає ніякій математичній оцінці через своє вкрай низьке значення.

За радянський період на території сучасної Республіки Білорусь було створено значну кількість промислових підприємств, об'єктів освітньої та соціальної інфраструктури, забезпечено умови для їх діяльності й подальшого стаго розвитку [5].

Враховуючи зазначене, можна зробити висновок, що дослідження радянського періоду в історії земель Білорусі дає підстави вести мову про діалектичний взаємозв'язок між позитивними й негативними процесами та явищами, що мали місце в зазначений час і створили всі необхідні передумови для того, щоб Республіка Білорусь стала повноцінною, сучасною та ефективною державою ХХІ ст. Водночас це питання має перспективи для розгляду в подальших наукових дослідженнях.

1. Криштапович Л., Филиппов А. БССР и Западная Белоруссия 1919–1939 гг. (сравнительный анализ) М.: Книжный мир, 2017. 192 с.
2. Мазец В. Г. Беларуская Народная Рэспубліка: абвяшчэнне і дзейнасць. Аўтарэф. дыс. на атрым. вучон. ступ. канд. гіст. навук 07.00.02. 1995.
3. Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юбилейный статистический ежегодник / Госкомстат СССР. М.: Финансы и статистика, 766 с.
4. Тарас А. Краткий курс истории Беларуси. IX–XXI вв. Минск: Харвест, 2013. 544 с.
5. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 4. Кадэты — Ляшчэня / Беларус. Энцыкл. Мн.: БелЭн, 1997. 432 с.

УДК 321:94(575.4)

ІСТОРИЧНА ТРАДИЦІЯ В СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ СУЧАСНОГО ТУРКМЕНИСТАНУ

О. М. ЦАПКО,

кандидат історичних наук, доцент,
*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

Початок ХХІ ст. довів, що одним з негативних наслідків сучасної глобальної модернізації стала деформація всієї системи цінностей регіональної ідентичності народів. За таких умов важливу роль для збереження сутності історичної й культурної самобутності різних етнічних спільнот відіграє історична традиція.

За внутрішнім змістом поняття історичної традиції є, з одного боку властивістю культури, яка віддзеркалює форму взаємодії з нею людини, з іншого, — елементом історичної свідомості, її буденно-практичною формою, яка співіснує з науковою формою історичної свідомості, що в свою чергу має прояв у формі концепцій та підходів, сформованих в історичній науці. Саму ж історичну свідомість розуміють як «сукупність міфологічних, фольклорних, історико-художніх і наукових цінностей, кількість яких і зміст відповідають системі видів духовної діяльності суспільства в історичному поступі» [1]. Зазначені складові також містять «знання історії, узагальнення історичного досвіду, уроків історії, відношення до подій та до історичного процесу, оцінку фактів, переконання тощо» [2].

В контексті вказаного особливий інтерес викликає приклад сучасного Туркменістану, тож мета роботи — виявити основні особливості формування і зберігання історичної традиції в цій країні.

В цьому відношенні слід зазначити, що подібно до інших країн Туркменістан був одним із центрів, де відбувалися процеси, важливі для всієї світової історії. Особливо яскраво це видно на прикладі багатой й різноманітної історичної спадщини країни. Протягом усієї своєї історії туркмени спромоглися створити власний історико-культурний стиль. Свідченням тому є унікальні досягнення туркменського народу в різних видах мистецтв і художньої культури. Саме ця історико-культурна тяглість сприяла тому, що, попри всі спроби центральної влади (як у Російській імперії, так і в СРСР) викоринити місцеві норми, звичаї й традиції з їх політичного, громадського та культурного життя, туркмени зберегли власний уклад життя й історичну традицію [3].

Говорячи про цивілізаційний розвиток Туркменістану в умовах сучасної глобалізації, слід зазначити, що період національно-державного будівництва, ко-

трий розпочався після розпаду СРСР 1991 р., в часі збігся зі світовими тенденціями глобалізації та взаємозалежності. На сьогодні в країні одночасно діють закони натурального господарства, системи ринкових відносин і сучасних наукових технологій.

Нині Туркменістан і надалі дбайливо зберігає історичну й культурну спадщину предків, які зробили внесок у скарбницю світової цивілізації. З цього приводу слід зазначити, що перед Туркменістаном після проголошення 1991 р. незалежності постала проблема формування власної системи національних символів. У цьому відношенні вважаємо, що досить слушною думку Е. Д. Сміта. Він зазначив, що в державах азійського регіону «після здобуття ними незалежності, концепція нації залишається здебільшого громадянсько-територіальною» і саме тому вони «намагаються об'єднати та інтегрувати в нову політичну спільноту часто етнічно строкате населення». Виходячи з зазначеної парадигми, робимо висновок, що нині формується своєрідний «територіальний націоналізм», який має створити нову «територіальну націю» з колишньої «колоніальної держави» [3].

Говорячи про збереження серед сучасних туркменів власної історичної традиції, звернемо увагу на дві її складові, а саме матеріальний традиціоналізм та геокультурний образ. Матеріальний традиціоналізм зазвичай проявляється в історичній пам'яті суспільств, заснованих на степовому способі життя й номадизмі, пов'язаним з певним набором артефактів, відомих за матеріалами археології. При цьому важливим моментом, який впливає на формування історичної традиції, є творча взаємодія культур і цивілізацій. У Туркменістані можна простежити кілька пластів культурної спадщини, спричинених умовами та ритмами культурогенезу, періодами перепадів і сповільненого розвитку.

Стосовно геокультурного образу, то він в історичній традиції передбачає систему геопросторових знаків (символів) і характеристик, що описує особливості розвитку й функціонування тих чи інших культур і цивілізацій у глобальному контексті. При цьому геокультурні образи переважно є екзогенними, тобто такими, в формуванні яких велику роль відіграють суміжні (сусідні) образи країн. Так, у туркменському суспільстві, як і в усякому східному, сформувався принцип колективізму, прямо пов'язаний з єднанням та організацією людських спільнот.

Окрім того, геокультурні засади туркмен, як і більшості народів Центральної Азії коріняться в особливостях впливу природного середовища степів і пустель, що сприяли розвитку кочового скотарства, а в долинах великих річок створювали умови для розвитку поливного землеробства. Ця обставина вела до формування жорсткої централізованої влади. Цим пояснюється й те, що тут утвердилася не приватна, а суспільно-державна власність, яка спиралася на історично сформовані колективістські основи суспільної організації туркмен.

Поряд з цим, влада Туркменістану докладає максимуму зусиль у пропаганді й популяризації спільного історичного минулого в масовій свідомості сучасних туркмен. При вирішенні проблеми визначення власної ідентичності керівництво Туркменістану намагається поєднати дорадянські історичні традиції з сучасними формами управління. З цією метою перший президент держави С. Ниязов 2001 р. видав «Рухнаму» (Книга духу — туркм.), в якій найчіткіше проявилось прагнення владної еліти сучасного Туркменістану відшукати історичні традиції національної державності й культури. Незважаючи на те, що трактування історії народів Туркменістану в цій книзі часом тенденційне та заідеологізоване, воно спрямоване на прискорення консолідації туркмен у єдину націю, усвідомлення їхньої спільної історичної й національної ідентичності. Так, С. Ниязов зазначав: «Сьогодні ми, прийнявши естафету предків, зводимо свою нову державу, суть якої в цій спадковості... Віддавши належне всім попереднім державним утворенням, відродивши їхні історичні назви, вона відродила сам дух історії, воскресила дух нашого великого прашура Огуз-Хана» [4]. Тут зі свого боку відзначимо, що саме прославлення образу Огуз-Хана — збирача розрізнених туркменських племен — віддзеркалює потребу влади в консолідації туркменів у нації на основі спільної історичної традиції.

Отже, на сьогодні історичну традицію керівництво держави розглядає як силу, що консолідує й надихає на морально-етичні й естетичні перетворення. Сучасна історико-культурна політика Туркменістану спрямована на гармонізацію традицій та інновацій, історії й сучасності, вона будує стратегію перетворень, орієнтуючись на загальносвітовий курс сталого розвитку, ставлячи діалог культур, як один з пріоритетних напрямків розвитку. Водночас нинішнє керівництво Туркменістану також активно використовує історичну традицію для виправдання існування в країні найжорсткішого в пострадянській Центральній Азії авторитарного режиму, а політика ізоляціонізму є своєрідним захистом цього режиму від будь-якого зовнішнього втручання.

1. Надольний І. Історична свідомість // Соціальна філософія. Короткий енциклопедичний словник. К.: Генеза, 1997. С. 181.

2. Журавлев Г. Т., Меркушин В. И., Фомичев Ю. К. Историческое сознание: опыт социологического исследования // Вопросы истории. 1989. № 6. С. 120.

3. Сміт Е. Національна ідентичність. К.: Основа, 1994. С. 90.

4. Туркменбаши С. Рухнама. Ашхабад: Туркменская государственная издательская служба, 2005. С. 234.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Акименко Катерина Василівна — магістр історії, аспірантка кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського».

Богданович Іван Іванович — кандидат економічних наук, доцент, заступник директора з науково-організаційної роботи та загальних питань, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Вароді Наталія Федорівна — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та суспільних дисциплін, Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II.

Ветринський Ігор Михайлович — кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Гаврилов Владислав Олександрович — аспірант, відділу теорії та методології всесвітньої історії, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Гула Оксана Григорівна — кандидат історичних наук, т. в. о. завідувачки відділу науково-інформаційної та редакційно-видавничої діяльності, Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, м. Київ.

Деменко Олександр Федорович — кандидат політичних наук, доцент, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Долженко Юрій Володимирович — магістр історії, молодший науковий співробітник відділу біоархеології, Інститут археології Національної академії наук України.

Жовта Ілона Іванівна — магістр історії, аспірантка кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського».

Ігнатова Людмила Русланівна — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського».

Кізлова Антоніна Анатоліївна — доктор історичних наук, доцент кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Костилева Світлана Олександрівна — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Кравченко Марія Володимирівна — магістр історії, молодший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», координатор Програми імені Фулбрайта в Україні.

Кудряченко Андрій Іванович — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Левітас Фелікс Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичної та громадянської освіти інституту післядипломної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка.

Лихолат Алла Олександрівна — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського».

Маланчук-Рибак Оксана Зіновіївна — доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії і теорії мистецтв, Львівська національна академія мистецтв.

Мирончук Олена Аркадіївна — магістр міжнародних відносин, молодший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Мудрієвська Ірина Ігорівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Рамазанов Шаміль Шахович — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського».

Романенко Олена Валеріївна — кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник відділу глобалізаційних і цивілізаційних процесів, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Сафар'янс Галина Василівна — магістр історії, аспірантка спеціалізації 032 Історія та археологія, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Сафар'янс Євгеній Валерійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Солошенко Вікторія Віталіївна — кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Сусло Марина Олександрівна — студентка 1 року магістратури історичного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Тарнавський Ігор Станіславович — доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського».

Хитровська Юлія Валентинівна — доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, факультет соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Хоменко Олександр Олександрович — магістр історії, старший науковий співробітник відділу археології, Дніпровський національний історичний музей імені Дмитра Яворницького.

Цапко Олег Михайлович — кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Шандра Ірина Олександрівна — доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства, факультет соціальних комунікацій і музейно-туристичної діяльності, Харківська державна академія культури.

Швед В'ячеслав Олександрович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії країн Азії та Африки, Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Наукове видання

Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи

Матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції,
м. Київ, 21 травня 2021 р.

Підписано до друку 18.05.2021 р. Формат 60x84 ¹/₁₆.

Ум. друк. арк. 6,045.

Зам. №01-709 від 17.05.2021.

Видавець

Видавництво «Арт Економі»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3911 від 05.11.2010 р.

Тел./факс: (044) 361-7-361

Адреса: 01601, Україна, Київ, вул. Еспланадна, 4-6, оф. 822

www.knygar.com.ua

e-mail: admin@knygar.com.ua

facebook.com/knygar.com.ua